

Dobay Béla

Sütő András írói útja

1.

Erdély a történelmi Magyarország részeként éppúgy, mint Románia tartozékaként sok talentumos egyéniséggel ajándékozta meg népünket. Hosszú ideig szinte termőföldje volt humán és reál értelmiségünk jelentős alakjainak; afféle szellemi „melegágy”. Kultúránk magas színvonalú gyarapítója; ugyanakkor értékőrző és értékközvetítő hely, még a 20. századi államfordulatok emberpróbáló évtizedeiben is! A talentumos egyéniségek közé tartozott – például az irodalomban – Sütő András (1927-2006). Egy parányi falu, Pusztakamarás szülötte; idősebb Sütő András és Székely Berta gyermeke. Egy szegényparaszti házaspár fia; egy vegyes nemzetiségű – $\frac{3}{4}$ részben románok, $\frac{1}{4}$ részben magyarok lakta – település anyakönyvezett „polgára”. A szomszédok és az ismerősök szeme fénye; a család és a rokonság büszkesége.

Sütő András gyermekora Pusztakamaráson telt el. Későbbi, az *Anyám könnyű álmot ígér* c. könyvében írta, hogy ez a falu „A Mezőségnek hívott erdélyi dombvidék kellős közepén, Kolozsvártól negyven, Marosvásárhelytől hatvan kilométernyire, távol a vasúti és szellemi közlekedés útőereitől, hajdani lápok, tavak nádasok kiszikkadt völgyében” található. Itt csodálkozott rá az akkor még gondtalannak látszó „életterére”; itt tanult meg járni és játszani. Ebben a környezetben kedvelte meg a természetet, az erdők és a mezők madár- és állatvilágát. Itt érzett rá a jó emberi kapcsolatok megtartó erejére. Ráadásul itt kezdett gondolkodni a gyermekbarátság és a gyermekszerelem szépségén. Ebben a környezetben szerezte első benyomásait a többségi nyelv előnyös, a kisebbségi nyelv hátrányos helyzetéről is. Egyszersmind tudatára ébredt: ő a faluközösség $\frac{1}{4}$ résznyi magyarjától – tehát körülbelül 150 főtől – csak egy „küszködő nyelvet” örökölt. (Szegényes és olykor eltorzult hangalakú szókinccsel.) Így lépett az úgynevezett tanköteles korbá, amikor is beiratták a pusztakamarási magyar tannyelvű négyosztályos elemibe. (A román tannyelvű iskola nyolcosztályos volt!)

Sütő András – erős akarattal – mindent elkövetett, hogy anyanyelvi fogyatékoságait leküzdje. Fáradozását – évtizedek múltán is tanúsítják ezt az *Anyám könnyű álmot ígérben* olvasható emlékező szavak – siker koronázta. „Az elemi iskolában osztálytársaimnál hamarabb tanultam meg a betűvetést. A sikongó palatábla fölé hajolva, ebéd közben is mámorosan róttam a szavakat. Úgy éreztem: mindahánnyal egy-egy titkot csipek fölön.” Sütő András számára a betűvetés „tudománya” megnyitotta az írásbeliséghez vezető utat. Eddig teljesen a szóbeliségre volt utalva; neki csak az élőbeszéd jelentette a gondolatközlés eszközét. A kislány akár maga fejtette ki közlendőit másoknak, akár mások közlendőit fogadta be – hogy úgy mondjam –, a „hangpostára” hagyatkozott. Apai nagy-

1 tudomány és társadalom

apjának, Sütő Mihálynak magyarul vagy románul elmondott meséi, anyai nagyapjának biblikus történetei, a román Anica néni által „interpretált” Ion Creanga-povestek vagy a főúri kastélyban Kemény Béláné bárónő által felolvasott Benedek Elek-mesék így is szárnyakat adtak képzeletének. De ezután – az írásbeli önkifejezéshez vezető úton – egy szerencsés pillanatában rábukkant Arany János *Toldijára*. Ez az elbeszélő költemény mind érdekes cselekményével, mind nagyszerű szerkezeti felépítésével, mind pazar nyelvhasználatával szinte elbűvölte. A Toldi – leginkább szókinccse gazdagságát és motiváltságát tekintve – mértékadó mű lett a számára. Ösztönző példa, biztos iránytű. Egy, „*az anyanyelv diribdarabjai közé*” született leendő írónak feladat- és köteletségjelző kánon is: anyanyelvünket nemcsak a használhatóság, hanem az igényesség, a kulturáltság, az élvezhetőség szintjén kell ápolni, jogos funkciójában megerősíteni.

Természetesen a kisiskolás Sütő András szellemi magára találásához – a szenvedélyes olvasás mellett – a pusztakamarási pedagógusok is hozzájárultak. Közülük kettő gyakorolt említésre méltó hatást a fiúra. Az egyiket, a Sütő András szerint gyönyörű Éva kisasszonyt dr. László Dezsónének hívták. Ő – egy nyáron át – az úgynevezett vasárnapi iskolában Bartók és Kodály gyűjtötte népdalok tanításával (és női szépségével) vonzotta óráira a gyerekeket. A másik a szigorú Tóth Károly volt. Ő hosszabb ideig végzett oktató-nevelő munkát Pusztakamaráson. A tanító úr úgy maradt meg egykori tanítványa emlékezetében, mint aki szívügyének tartotta a szép magyar beszéd meg a helyes írás-olvasás elsajátíttatását.

A pusztakamarási elemiből – az Erdélyt Magyarország és Románia közt megosztó 1940-es második bécsi döntés után – Sütő András a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumba ment. A „fiatalúr” a híres tanintézetbe nagytiszteletű Jenei Sándor ajánlásával és a Kemény Bélánétól báró Kemény Anna kelengyéből ajándékba kapott koronás-monogramos ágyneművel ellátva érkezett. Egyesek előtt – bizonyos ideig – valódi származásánál jóval előkelőbbnek tűnve!

Sütő András 1945 januárjában – Erdély szovjet segítséggel, román fennhatóság alatt történő újraegyesítését követően – a Bethlen Gábor Kollégiumból a kolozsvári református kollégiumba iratkozott át. (A református kollégiumból 1958-ban – a magyar és egy román középiskola összevonása után – Ady – űincai Filológiai – Történelmi Líceum lett.) Ekkor már széles körű „előképzettséggel” rendelkezett. Irodalmi ismeretei jócskán meghaladták tizenéves kortársaiét; a könyvéhsége igen nagy volt. Vonzották – például – Benedek Marcell, Dsida Jenő, Illyés Gyula, Jékely Zoltán, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Nagy László, Németh László, Tamási Áron, Tömörkény István, Veres Péter művei. Érdekelték Mihai Eminescu és George Călinescu alkotásai. Felkeltették a figyelmét A.P. Csehov és L.Ny. Tolsztoj, L. Aragon és R. M. du Gard, Thomas Mann stb. munkái. Történelemtudása – főleg önképzésének köszönhetően – kétségtelenül felülmúlta diáktársaiét. Jól eligazodott a magyar múlt dicsőséges és zivataros századaiban; kora ifjúságában is magáénak érezte és vallotta honfitársaink minden örömét és bánatát. Emellett hozzászólt, hogy szinkrónban lássa és láttassa a magyar, valamint a román nép sorsát, eredményeit és problémáit. (Első írása, amelyet a *Világosság* című kolozsvári napilap közölt, már 1945-ben *Levél egy román barátomhoz* címmel jelent meg.) Képzőművészeti és zenei ízlése is fejlettebbnek tűnt sok másénál. Bizonyos, hogy a szép, a jó és a helyes iránti érzéket még az egészséges, romlatlan falusi kultúra: a sokoldalú népművészet alakította ki benne.

A 18 éves Sütő András Kolozsváron – köznapi szóhasználattal élve – keresni kezdte a neki legjobban megfelelő működési teret. A gimnáziumon kívül is. Így lett egy kis idő múlva a Móricz Zsigmond Népi Kollégium diákja és lakója (1945-1947), majd nemsokára a Szentgyörgyvári Színművészeti Főiskola rendező szakos hallgatója (1948-1949). Csak-hogy hamar rájött: az említett intézmények nem felelnek meg elképzeléseinek. Így 1949-ben a sajtónál próbált szerencsét: sikeresen. Ettől kezdve – egyáltalán nem nyugodt körülmények között – hol újságíróként, hol rovatvezetőként, hol főszerkesztőként több mint 40 évig tevékenykedett kolozsvári, bukaresti és marosvásárhelyi redakciókban. Ez alatt az idő alatt – különböző mértékben – a *Világosság*hoz (napilap), az *Utunk*hoz (kéthetente, majd hetente kiadott lap), a *Falvak Népe*hez (hetilap), az *Igaz Szó*hoz (havilap), az *Új Élethez* (kéthetente megjelenő társadalmi és kulturális képeslap) kötődött.

2.

Sütő András sajtókarrierjének éppúgy, mint írói pályafutásának a kiindulópontja Kolozsvár volt. A kincses városban – a regresszív és progresszív törekvések frontvonalában – élte át a kezdet nehézségeit. A második világháborúban játszott magyar és román szerep eltérő megítéléséből adódó konfliktusokat. A sérelmi politika veszélyeit. A nemzeti és a nemzetiségi lét akut problémáit. Kolozsváron csapta meg a változások szele is. 1945-ben Románia minden lakosához – így hozzá is – eljutott a Rădescu-féle jobboldali kormány bukásának híre. Utána tudomást szerzett a józan gondolkodású és magyarbarátnak tartott Petru Groza (1884-1958) kormányalakításáról. Értesült arról is, hogy a korábban megkezdődött spontán földosztás – immár törvényes keretek között – az új kormány működése idején is folytatódik. Ennek hatására vett részt a kincses városban a 400 ezres taglétszámú Magyar Népi Szövetség országos kongresszusát záró nagygyűlésen, amelyen a szászvárosi magyar kollégium egykori növendéke, Groza Péter miniszterelnök magyar nyelvű beszédében kijelentette: Erdély „*egyaránt ad kenyeret magyarnak és románnak. Azért jöttem ide, hogy kibontsam a magyar-román együttműködés lobogóját.*”¹

Sütő Andrásban bizalmat ébresztettek Petru Groza szavai és kormányának tettei (1945: a kolozsvári Bolyai Magyar Tannyelvű Tudományegyetem megnyitása; 1946: a marosvásárhelyi Székely Színház és a kolozsvári Állami Magyar Zeneakadémia felavatása; 1947: több mint száz, 150 tanítóval működő magyar tannyelvű iskola megnyitása a moldvai Csángóföldön stb.). Ugyanakkor – tapasztalatlan ifjúként – komolyan vette a befolyásos közéleti és pártemberek által megígért népi demokráciát, a jogállamiság perspektíváját. Egyetértett I. Mihály király lemondatásával, a monarchia felszámolásával; közérdekű, fontos és hatékony intézkedéseket remélt a Román Népköztársaság megteremtésétől. Hitelt adott – központilag gerjesztett lelkesedésből – a „hamis próféták” ígéinek, a társadalom minden tagját – nemre, fajra, nemzeti és felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül – fényes jövővel kecsegtető agitátoroknak. (Maga is volt propagandista, szónok, pártmunkás.) Átmenetileg gyanútlanul fogadta a marxista-zsdanovista kultúrharc doktrínáját, a lenini nemzetiségi politika hipotézisét és az elképzelt „dolgozó világrend” fikcióját is. Mindennek ellenére: néhány év elteltével észre kellett vennie, hogy a várt igazi demokráciából látszatdemokrácia lett. A népi állam – ügyes taktikai és stratégiai lépések segítségével – pártállammá változott. A Petru Groza által tisztességesnek vélt hatalom – a kom-

1 tudomány és társadalom

munista pártvezér, Gheorghe Gheorghiu-Dej (1901-1965) szándéka szerint – diktatúrává alakult át. A felosztatot Siguranța, a monarchista Románia hírhedt politikai rendőrsége szerepét átvette a frissen szervezett Securitate, a féktelen elnyomást megtestesítő titkoszolgálat. Eközben a kommunista (ideiglenesen munkáspárti) „fővezér” magabiztosan tudatta ország-világgal: *„A Román Népköztársaság megteremtése egyik legfontosabb állomása volt annak a harcnak, amelyet a párt vezetett dolgozók vívtak Románia forradalmi átalakításáért; ezzel lezárult a burzsoá demokratikus forradalom kiteljesítésének stratégiai szakasza, és új történelmi szakasz kezdődött: a szocialista forradalom feladatainak valóra váltása, a szocializmus építése hazánkban.”*²

3.

Ilyen körülmények között, amikor a propaganda ködfüggönyén nagyon kevesen láttak át, az osztályharc éleződéséről megfogalmazott sztálini rögeszme kellett ahhoz, hogy a valóság és az igazság fokozatosan Sütő András előtt is megvilágosodjon. Ez nem ment könnyen. Ugyan már Nagyenyeden elhatározta, hogy író lesz, de akkor még azt hitte, az írás öntörvényű megnyilatkozás. Képesség és intuíció kérdése. Belső kényszer és külső „inger” dolga. A szabad akarat és a szellemi függetlenség „leképeződése”. Kiderült azonban, hogy a szabad akarat és a szellemi függetlenség a második világháború után szovjet befolyás alá került közép-európai országokban burzsoá csökevénynek számít. Tehát a „proletkultos” marx-lenini ideológiával Romániában sem fér össze. A zsdanovi osztályharcos mentalitás számára elfogadhatatlan, a kézi vezérlésű irodalompolitika szerint pedig egyenesen kivetnivaló. A második világháború után az úgynevezett vasfüggönytől keletre – a diktatórikus rendszerek hatalomra kerülésével egyidejűleg – oda lett az emberek, különösen az értelmiségiek szabad akarata és szellemi függetlensége. Az irodalompolitika pártirányítás alá került; a zsdanovnyikok mintha a gondolatrendőrség szerepét töltötték volna be. Félelmetes fegyverré vált a cenzúra. A zsdanovnyikok – tevékenységüket csak a legsúlyosabb kritikával lehet illetni – úgynevezett felvilágosító munkával vagy leplezetlen erőszakkal igyekeztek az írók-költők színe-javát egy régi, betokosodott szovjet irodalompolitikai cél elérése, a programelvű szocialista-realista irodalom romániai „kitermelése” érdekében mozgósítani. A Szovjetunió Kommunista Pártjának nagyhatalmú, dogmatikus akarnoka, Andrej Zsdanov (1896-1948), az SZKP KB titkára már a Szovjet Írók Szövetségének első, 1934-es országos kongresszusán nyilvánvalóvá tette azt, hogy irodalompolitikájuk célja: a párt és az állam igényeinek megfelelő tudatformálás. Ennek eszköze: a szocialista realizmus. Az íróktól-költőktől elvárás a marxista-leninista világnézet terjesztése, az ügybuzgó pártosság, az új típusú embereszmény, a rendszerhű pozitív hős népszerűsítése, a forradalmi romantika meghonosítása, a történelmi optimizmus, a szovjet hatalom magasabbrendűségébe vetett hit erősítése.³ S bár Zsdanov 1948-ban meghalt, a szelleme nem tűnt el máról holnapra. A kulturális élet – főleg Romániában – nehezen szabadult meg a szocialista-realista beidegződésektől. A legtovább élő diktatúra és személyi kultusz – a Román Kommunista Párt élén 1965-ben Gheorghiu-Dejt váltó Nicolae Ceaușescué (1918-1989), az információáramlás hiánya és a cenzúra még a legjobb írókat is akadályozta a gondolkodásra készítő, egyéni és közösségi kérdéseket felvető, erkölcsi és eszmei értékeket képviselő, lelki, érzelmi és szellemi dimenziókat érintő magas színvonalú művek létrehozásában.

Akadályozta Sütő Andrást is. A szocialista realizmus lényege – egy jelszová zsugorított mondatban – szinte axiómává vált: „*Tartalmában szocialista, formájában nemzeti kultúrát!*” Ez a követelmény – az irodalomra vonatkoztatva – egyrészt azt jelentette, hogy az írók alkotásaikkal – immár a Román Szocialista Köztársaságban – álljanak ki a szocializmus építése mellett. Másrészt azt jelentette, hogy az írók anyanyelvükön – tiszteltetben tartva a nyelvek egyenjogúságát – szolgálják a (konformista teoretikusok által elképzelt) haladás és közös jövő ügyét. Mindig szem előtt tartva a valóság (lakkozott) tükrözésére kidolgozott direktívákat. Az 1940-50-es években – bár már élő és halott bel- és külföldi klasszikusok művein csiszolt, fejlesztett esztétikai érzéke volt – Sütő András sem tudta kivonni magát a szocialista szovjet és román irodalom hatása alól. A propaganda tulajdonképpen ráerőszakolta az emberekre például V. Ny. Azsajev 1948-ban megjelent *Daleko ot Moszkvi* (Távol Moszkvától) című könyvét; A. A. Bek 1943-44-ben írt *Volokalamszkoje sossze* (A volokalamszki országút) című munkáját; B. Ny. Polevoj 1946-ban kiadott *Poveszty o nasztojaszcssem cseloveke* (Egy igaz ember) című dokumentumregényét; M. A. Solohov 1926 és 1940 között készült négyrészes *Tyihij Don* (Csendes Don) című terjedelmes regényeposzát. A zsdanovnyikok – ha rajtuk múlik – mindenkinek kötelező olvasmánnyá tették volna az első érdemleges szocialista alkotásnak „kikiáltott” művet, Gorkij 1906-ban Amerikában írt *Maty* (Az anya) című regényét. Kétségtelen: ezek vagy a hozzájuk hasonló szellemi termékek eleve meghatározták Romániában is, hogy milyenek legyenek a hivatalosan elvárt és elismert irodalmi produktumok. Így az ottani, különböző korosztályokhoz tartozó (olykor még kiforratlan) román vagy magyar írók, akik a gyors ütemben végrehajtott népi demokratikus, illetve szocialista rendszerváltoztatás feszült légkörében igazodási pontot kerestek, előbb-utóbb megírták a maguk átpolitizált cselekményű, didaktikus modorú, osztályharcos szemléletű (érett fejvel, kellő tapasztalatok és kialakult, szilárd erkölcsi normák birtokában már nemigen vállalt) műveiket.

4.

Ekkortájt Romániában is, Magyarországon is ellepték a könyvesboltokat a tartalmukban szocialista, formájukban nemzeti jellegű művek.⁴ A sok mű közül itt csak két kortárs fiatal, a már „befutott” *Petru Dumitriu* és a még csak debütáló *Sütő András két-két alkotásával szemléltetem*, hogy egy adott történelmi korszakban milyenek tűnik a valóság két ügynevezett néphez hű értelmiségi előtt, ha az egyik csak tézisekben gondolkodik, a másik általában a tényeknek is hisz.

Az 1950-es budapesti könyvnapokon a *Jó fegyverünk a könyv* című tájékoztató füzet eképp reklámozta a román szerzőt és két kisregényt tartalmazó kötetét: „*A »Farkasvadászat« cselekménye az erdélyi havasokon játszódik le. 1949 júniusában a Román Népköztársaság dolgozó népe elégtétellel vette tudomásul azt a kemény csapást, amellyel a temesvári bíróság sújtott egy volt fasiszta katonatisztekkel szövetkezett kulák-bandát. Ez a banda fegyveresen igyekezett a környék dolgozó parasztságát megfélemlíteni, és bestiális gyilkosságokra vetemedett. A per anyagában az osztályharc állandó kiéleződése jut kifejezésre. P. Dumitriu ezt a véres, de a nép győzelmével végződő harcot eleveníti meg, a szocialista realizmus nagyszerű eszközeivel.*

1 tudomány és társadalom

A »Júniusi éjszakák«-ban P. Dumitriu a mezőgazdaság szocialista átalakításáért vívott harc egyik győzelmes szakaszát: a kollektív gazdaság megalakulását írta meg. A szegényparasztnak nyomorból és kizsákmányolásból önmagát kiszabadító kemény akaratát, a középparasztság ingadozását, a kulákok gyilkosságig vetemedő aljas mesterkedéseit, a Párt erejét és vezető szerepét mutatja be hús és vérből való emberek életén, harcán és fejlődésén át.

P. Dumitriu két kisregényének magyar nyelven való megjelenése fontos hozzájárulás a román falu mai arcának megismeréséhez és ezzel a román-magyar barátság még szorosabbra fűzéséhez.”

A könyvnapok tájékoztató füzetének idézett szövege bizonyítja: az író két kisregénye tökéletesen megfelelt a zsdanovnyikok elvárásainak.⁵ Tükrözte a korszellemet; jól körülhatárolt ellenségképet „fabrikált”; egyfajta készenléti pszichózishoz „állított elő” anyagot. Tény: ahogy bizonyos írók – átmenetileg vagy véglegesen – a politika „szolgálólányai” lettek, úgy váltak keserves történelmi folyamatok mély nyomokat hagyó eseményei (osztályharc, államosítás, kollektivizálás stb.) tendenciózusan kezelt kurzus-témává.

Sütő András írói debütálása nem valamiféle könyvnapi feltűnés volt. Romániai (erdélyi) magyar körökben nagy figyelmet keltő első novellája, a *Hajnali győzelem* 1948-ban Kolozsváron jelent meg. Sütő András a magyarul olvasó magyar és nem magyar emberek körében máról holnapra az érdeklődés középpontjába került; az irodalmi „inyencek” ígéretes, talentumos tehetségként vették „nyilvántartásba”. Miért? – vetődhet fel a kérdés. Újszerű témával jött elő a szerző? Izzalmasan szötte a novella cselekményének fonalát? Érdekes, az átlagtól elütő embertípusokat szerepeltetett? Ezek mondvacsinált kérdések. A lényeg: már akkor önállóbban, hitelesebben és karakterisztikusabban írt, mint jó néhány pályatársa. Ráérezett vagy rátalált a romániai (erdélyi) falunak a földosztás (1945) nyomán támadt igazi problémáira. Felismerte az átalakuló gazdasági-társadalmi helyzetben az életformaváltással járó egyéni és közösségi gondokat. Megértette és – ha eleinte a dogmatikus korlátoktól nem is mentesen – bemutatta, hogy a régi rendszer felszámolása és az új rendszer megvalósítása nem megy konfliktusok nélkül.

A *Hajnali győzelem* témája: a földosztásnak az öröklött falusi tulajdonviszonyok, a kialakult „függőségek” megváltoztatásában és az emberek öntudatra ébresztésében játszott szerepe. Sütő András avatott kézzel nyúl a témához; kellően ismeri novellájának tárgyát. Élményei alapján ír. Annak idején személyesen tapasztalta, hogy a földosztás – mint forradalmi cselekmény – mennyire állítja szembe egymással az újgazdákat (a kommunisták vezette volt nincsteleneket) és a régi tulajdonosokat (a főrangúakat, a nagybirtokosokat és a kulákoknak nevezett nagygazdákat). Ezért a *Hajnali győzelem*ben évek múltán is hitelt érdemlően tudja felidézni, hogy a földosztás – a falusi tulajdonviszonyok drasztikus megváltoztatása – általában milyen feszültségeket okozott a földhöz juttatott nincstelenek és a földjüket elvesztett urak között; különösen pedig a novella falujának nincstelenjei és a földjét vesztett, az összeomláskor Pestig menekülő, de hazatért gróf között.

A feszültség napról napra nő. A konfliktus úgy válik mind közelebbé a *Hajnali győzelem*ben, hogy kiderül: a gróf és felesége – az ispán és a jegyző közreműködésével – szervezkedik az újgazdák ellen; de az újgazdák rájönnek, hogy a gróffal szemben csak akkor lehet eredményes a fellépésük, ha „kitergetik a szennyesét”. A „szennyes” – amelynek mibenléte sokáig nem tisztázott – a gróf egy nagyon nagy bűne: háborús bűntett. „Olyan hírek járnak – hangzik el a *Hajnali győzelem*ben –, hogy ő lövette főbe Kapa Marcit.”

Igen ám, csak hogy a főbelövésnek szemtanúja is akadt: Kovács János. Ettől fogva a novella kulcsszereplőjévé egyre inkább Kovács János válik. Ő viszont most már három okból szenved: 1.: Fél leleplezni a grófort, aki hallgatásáért földet ígért és egy pár gumicsizmát adott neki; ugyanakkor meg is fenyegette. 2.: Egy ideig ellenáll sorstársai a gróf „feladását”, leleplezését sürgető kérésének, de gyötrődik miatta. 3.: Ágnis, a megöletett Kapa Marci neje és saját felesége, Kati is nyugtalanítja. Az egyik asszony azzal, hogy sejteti: ha vallomást kell tennie és letagadja, hogy látta a gyilkosságot, akkor hamisan fog esküdni; a másik azzal, hogy üzenetet ad át neki: „*A méltóságos úr megjött a városból. Az ispán erre járt, s azt mondja, mindent elintézett. A földet visszakapja, de légy te is ember, tégy lakatot a szádra.*” Miközben Kovács mind nyomasztóbb lelkifurdalást érez, a földosztók vezetője, Dudás nyíltan összetűz a gróffal és a jegyzővel. A felek komolyan szembekerülnek egymással: Dudásék és a grófék, Dudásék és Kovács János. Végül a földhöz juttatott úgazdák csoportja jobb belátásra bírja Kovácsot: segít eldönteni a féltelme és a becsületérzése közti küzdelmet. Felülkerekedik a jobbik énjé: rászánja magát a vallomástételre, és ama bizonyos hajnalon – összeadott pénzből véve vonatjegyet – elindul a városba tanúskodni a gróf ellen, hogy megszülessen mindnyájuk, vagyis az igazság győzelme.

A *Hajnali győzelem* drámai jellegű novella; Kovács János testi-lelki gyötrődésében két világ – a múlt és az akkori jelen – konfrontálódását bemutató mű. Vele szemben az 1952-ben írt *Bogár Zsuzsika búcsúzik* című novella szinte a lírai jellembrázolás egyik csodája. Árad belőle Sütő András meleg emberszeretete. Meggyőzően tanúsítja, hogy az író milyen rokonszenvvel viseltetik a kiszolgáltatott helyzetben levők, a szenvedők, a megértésre vágyók iránt. Kiderül belőle a szerző szociális elkötelezettsége, a kallódó, de jobb sorsra érdemes népi tehetségekkel való együttérzése, a faluközösség elbocsátó és visszaváró szeretetébe vetett hite. A novella témája egyébként a Romániában lezajlott radikális gazdasági és társadalmi változásokat kísérő kulturális forradalom egy epizódja. A cselédsorba született, törvénytelen gyerekként kezelt, Bartalis úr komisz bánásmódjának kitett 11 éves Bogár Zsuzsika életében bekövetkezett kedvező fordulat. A kislány közismert zenei tehetségére – valószínűleg a helybeli párttitkár, Kovács Anti közbenjárására – felfigyelnek az „illetékesek”. Miután meggyőződnek arról, hogy képzésre alkalmas, jó „hanganyaga” van, bár egy kicsit szabadkozik, bejuttatják egy városi művészeti intézetbe (zeneiskolába) tanulni.

Annak ellenére, hogy a novella cselekménye elég egyszerű, a történet kibontakoztatása nem hagy kívánnivalókat maga után. A történet szereplői – Bartalis urat kivéve – barátságos, közvetlen, segítőkész emberek; jól megformált falusi típusok. Dolgosak, de szegények; küszködők, de családasak. Csak a párttitkár és Bartalis úr alakjának „kidolgozottsága” marad el valamelyest a többiekétől. Kovács Anti alakja egy kissé idealizált, a viselkedése nem elég motivált. Bartalis úr ellenszenves külső és belső ismertetőjegyei egyaránt sematikusak. Bogár Zsuzsika viszont – mint a novella főszereplője – sokoldalúan és fejlődésében bemutatott jelenség.

Igen fontos a kislánynak, hogy idejekorán ráébredjen: „*Nagyon pártolják most a szegény ember gyerekeit.*” Ebben az összefüggésben derül ki, hogy miért tervezett Sütő András a novellába Zsuzsikának három rokonlátogatást és beszélgetést, mielőtt zeneiskolai tanulmányait megkezdene. Nos, találóan „jelenetezi” a búcsúlátogatásokat egy népmesei motívum, a bűvös hármasszám. Zsuzsika három rokonához megy el, és mindenütt egy-

1 tudomány és társadalom

egy ruhadarabját kéri ajándékba. Juliska néninél a kárászkenőjére, Anna néninél a köténykéjére, Rebi ágyánál a mellénykéjére vetnek szemet. Az ajándékot – természetesen – mindhárom helyen emlékebe kérik! Meggyőződésük: a művészeti iskolában úgyszólván ellátják Zsuzsikát mindennel. Sőni Pál elemzése szerint ebben a felfogásban akkor a népi demokrácia iránti bizalom mutatkozott meg.⁶

5.

Sütő András elismerésre méltó írói kvalitásait már a *Hajnali győzelem* és a *Bogár Zsuzsika búcsúzik* jelezte; a fiatal szerző nem véletlenül került bele – aránylag gyorsan – a romániai magyar irodalom vérkeringésébe. Szépen és egyénien fogalmazott; szabatosan, világosan és magyarosan írt. Már első novelláiban is – néhány éves újságírói gyakorlattal a háta mögött – természetesen beszéltette a szereplőit; keresettség nélkül élt a szemléletesség, a stílusélénkítés és a hangulatkeltés nyelvi eszközeivel. Ugyanakkor nem okozott neki gondot, hogy epikai vagy drámai alkotásaiban egy-egy jelenet kidolgozásakor milyen esztétikai minőséget alkalmazzon; a színművészeti főiskolán szerzett tapasztalatai számos esetben eligazítóan hatottak rá. Műveiben hamar felismerte a tragikum, a komikum, a groteszk stb. használatának helyes mértékét és módját; a szellemes és magvas replikák kialakításához ösztönösen értett. Sütő András írói fejlődése azonban nem volt egyenletes. A debütálását követő néhány évben igen kedvezően fogadott művei mellett (1950: *Marisán úr levelei*; 1952: *A hetedik*; *Háromnegyed ész*; 1953: *Egy pakli dohány*, *Virágot megette a kanyar*, *Új bocskor*; 1954: *Egy csupor zsír*, *Októberi cseresznye*, *Az ismeretlen kérvényező*, *A dokumentum*, *Turós puliszka* stb.) kikerültek a keze alól kritikát kiváltó munkák is. Utóbb pl. maga tagadta meg az *Anikónén' felébred* című, 1950-ből való novelláját azzal, hogy a *Hajnali győzelem* aktuálpolitikai célokat szolgáló és igénytelen variációjának minősítette. (Az 1959-ben megjelent *Tártkarú világ* című gyűjteményes kötetéből ki is hagyta. Mi több: szigorú önvizsgálatot tartva, a kiadvány teljes anyagát mérlegre téve azt írta: „íme, itt van egy könyv, melyet az idő meghaladott.”) Évek múltán hasonlóan kemény hangnemben mondott véleményt az 1950-ben Hajdú Zoltánnal közösen „csinált” drámájukról, a *Mezítlábas menyasszony*ról is. „– *Hogyan lehet két embernek drámát írni?* – kérdezte egy interjúban tőle Ablonczy László. *Sehogy. Amint az eredmény is bizonyítja...* (A szóban forgó dráma) *két fiatalember közönséges tévedése.*” Mindez nem változtat azon a tényen, hogy Sütő András kétségtelen írói tehetségét – feltehetően nem annyira művészi értékhozama, mint inkább a témaválasztásaihoz fűződő pártérdekek miatt – sokáig a hivatalos Románia is nagy becsben tartotta. 1953-ban egy íróküldöttség tagjaként Bulgáriába utazhatott. Kétszer is (1951-ben és 1954-ben) Állami Díjra érdemesítették.

Ennek ellenére valamiféle változás – bizonyos külső események hatására – Sütő András egész habitusában megindult. Akkor, amikor 1952-ben (később rehabilitált) szegényparaszt szüleit kulákklistára tették. Akkor, amikor 1953-ban – a sajtóra kényszerített osztályharcos álláspont megerősödése miatt – lemondott a *Falvak Népe* című hetilap főszerkesztői posztjáról. (Átmenetileg megmaradt a hetilap kulturális rovatánál, majd 1954-57 között a *Igaz Szó* szerkesztője lett.) Akkor, amikor 1954-ben (talán a magyarországi személyi kultusz áldozatainak esetleges rehabilitálásáról szállongó hírekre való reagálás-

ként) foglalkoztatni kezdte az a kérdés, hogy az 1949/50-es évek koncepciók pereiben náluk elítélt és bebörtönzött ártatlan magyar személyek: Csögör Lajos, Demeter János, Jordáky Lajos egyetemi tanár, Kurkó Gyárfás, a Magyar Népi Szövetség országos elnöke és Méliusz József, a sokoldalú irodalmár mikor nyerik vissza szabadságukat. A Sütő Andrásnál bizonyos külső események hatására megindult változás fokozatosan belső, azaz lelki-szellemi, eszmei-politikai „áthangolódással” is járt. Ékes bizonyítéka ennek 1955-ben írt, 1956-ban kötetben is megjelent szatirikus-humoros kisregénye, a *Félrejáró Salamon*. Két szempontból is. Egyrészt jóformán eltűnt a kisregényből a zsdanovnyikok erőltetett országimázsának megfelelő (és sokak által elfogadott) candide-i szemlélet: „... minden a lehető legjobban van ezen a legeslegjobb világon.”⁷ Másrészt megjelent a kisregényben az ötvenes évek társadalmi visszasságainak néhány tipikus példája. A kuláknak kikiáltott szegényember kálváriája; a pökhendi és bosszúálló rajononi (körzeti) bürokrata kártékony tevékenysége; a közös gazdaság elnökének szervilis magatartása; a kommunista brigádos egyenes jelleme stb. A társadalmi visszasságok kitergetése – bár elég visszafogottan történt – felháborodást keltett a hivatásos felháborodókban. Ezért a *Félrejáró Salamont* negativista, revizionista alkotásnak nyilvánították. Szegény Salamon András ama regénybeli tettét pedig, hogy az őt alaptalanul kuláknak nevező és a közös gazdaságból kizárató rajoni bürokratának, Patkós elvtársnak a biciklijét elkeseredésében összetörte, „ellenforradalmi felkelésre való bujtogató”-nak állították be.

A nemtelen támadás Sütő András és műve ellen már 1956 szeptemberében megindult; sajnos, bizonyos magyar tollforgatók közreműködésével. Sok mindent belemagyaráltak a *Félrejáró Salamomba*, sok mindent kiolvastak a kisregényből; az epikus alkotást nem annyira esztétikai, mint inkább ideológiai-politikai kifogásokkal illették. Úgy látszik, Romániában az éleződő osztályharc sztálini rögeszméjét akkor még nem írta felül az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén megtartott Hruscsov-beszámoló: az úgynevezett szocialista törvényességet és a lenini eszmei örökséget lábbal tipró generalisszimusz önkényuralmának kemény bírálata.⁸ Ebben a helyzetben a Romániai Írószövetség – szemben az agilis Magyar Írószövetséggel és a Petőfi Körrel – óvatos duhajként viselkedett; az írókongresszusra készülve csak kevés tag bátorkodott feltörni a diktatúrában megszokott szájjárat, csak kevés tag mert – akár az irodalmi-közéleti fórumokon is – a szocialista-realista alkotó módszer válságával „előhozakodni”, a hiteles valóságábrázolás mellett érvelni, a személyi kultuszról ítéletet mondani. Ám Sütő András e kevesek közé tartozott. Nyíltan kikelt a formalizmus és a sematizmus, az idillizmus és a negativizmus ellen. Elismerte – mintegy a „szakmabeliek” közös hibájaként –, „sokszor nem vesszük észre, hogy a valóság javára vagy rovására hazudni, végeredményben egyre megy.” Küzdött a provincializmus, az anyaországban mucsaiságnak hívott jelenség ellen. Harcolt az európai színvonalú erdélyi (romániai) magyar irodalomért. Nagy tervei voltak egy korszerű társadalomtudományi folyóirattal, az új *Korunk* létrehozásával, amelytől elvárhatta volna, hogy „legyen bátor a dogmatizmus agyelmesszesítő következményeinek felszámolásában.”

Miközben Sütő András ilyen problémákkal foglalkozott, és a *Félrejáró Salamon* – a támadások ellenére – rálépett a megfilmesítés felé vezető útra,⁹ szépirodalmi munkássága egy kissé visszaesett. Hogy ennek mi a magyarázata? Váratlanul bonyolulttá vált a szocialista táboron belüli helyzet. 1956. február 25. – az SZKP XX. kongresszusa – után Romániában a magyar kisebbség éppúgy, mint a románság egy része reményt keltő heteket-hónapokat élt át, bár a pártállami nyomás különösebben nem enyhült. Viszont egyik

1 tudomány és társadalom

napról a másakra feszültté vált a román-magyar államközi viszony, mikor a *Szabad Nép* 1956. szeptember 9-i számában a Román Munkáspárt sajtófigyelői elolvasták Pándi Pál *Közös dolgainkról* című tízhasábos tárcáját. A tárcának már az első mondata megdöbbenetelte az ottani elvtársakat: „*Hazudik az a magyar, aki Biharkeresztesnél átlépi a határt s » külföldön « érzi magát.*” A Magyar Dolgozók Pártja vezetői – a felületes szövegellenőrzést hibáztatva – elnézést kértek a megjelent tárca miatt.

Alig múlt el másfél hónap, még nagyobb megdöbbenést okozott Gheorghiu-Dej és a Román Munkáspárt legfelső vezetői körében a magyar forradalom és szabadságharc kitörése. 1956. október 23-át követően nálunk – a meghatározó szovjet véleményben osztozva – Románia szerint is ellenforradalom dúlt. Az Agerpress (román hírügynökség) kitalált, egyre növekvő imperialista beavatkozásról, Horthy-fasiszta és nyilas terrorról, klerikális bujtogatásról, kommunistaellenes hajszáról – nem a népfelkelés igazi okairól, céljairól és módszereiről adott hírt. Az újságok szándékosan zavart keltettek a romániai közvéleményben; félrevezették az embereket. Ezért pl. a legszélsőségesebb sajtótermékeket október vége felé kolozsvári és marosvásárhelyi egyetemisták az utcán elégették. A hivatalos szervek – nem válogatva az eszközökben – kihasználták a rendkívüli körülményeket: magyarokat presszionáltak, hogy szóban vagy írásban ítéljék el a magyarországi forradalmat és szabadságharcot. Sütő András ekkor Marosvásárhelyen – mint az *Igaz szó* című irodalmi havilap munkatársa – megrökönyödve hallotta, hogy a Simó Géza Bútorgyár dolgozóí nevében, de aláírás nélkül milyen becsmérő és gyalázkodó állásfoglalás látott napvilágot a magyarországi eseményekről. Azután felzaklatta, mikor tudomására jutott, hogy a Román Munkáspárt PVB-jének valakik olyan, a Magyar Autonóm Tartomány-beli magyar írókra hivatkozó hűségnyilatkozatot küldtek, amelyen az ő neve is szerepelt. (Ma már nem titok, hogy akkor „felsőbb nyomásra” számos kisebb-nagyobb kollektíva kényszerült vállalni olyan központilag „gyártott” szövegek szerzőségét, amelyekben ócsárolták és elmarasztalták a magyar nép hősi küzdelmét.) A nagy garral – hatalmi szóra – folytatott forradalomlejárató propaganda ellenére nemegyszer kitudódott: a magyar forradalom jelszavai, célkitűzései iránt Romániában sem volt mindenki érzéketlen. Naponta tűntek fel szolidaritásra buzdító új meg új röpcédulák Bukarestben, Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Temesváron és másutt. Több városban forrongott az egyetemi ifjúság: Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Temesváron szervezkedtek a hallgatók (demokratikus követeléseket is megfogalmaztak). November 1-jén a Bolyai Magyar Tannyelvű Tudományegyetem diákjai fekete szalaggal a ruhájukon vonultak a Házsongárdi temetőbe, hogy a magyar forradalom hősi halottaira emlékezzenek. Bukarestben egyetemisták népes csoportja november 4-re tervezett egy, a Securitate által meghíúsított tüntetést.

Sütő András stresszes állapotban élte át e napokat; kétség és remény között ingadozott. A forradalom vértelen eredményeit várta. Csakhogy a forradalom – majdnem két hét elteltével – a szovjet agresszió miatt véres tragédiába torkollott. Mi lett a végkifejlet? Kádár János Magyarországon megtorlás. Leszámolás az ellenforradalmároknak minősített szabadságharcosokkal. Gheorghiu-Dej Romániájában szintén megtorlás. Leszámolás a magyarországi „ellenforradalmárok” szimpatizánsaival. (Stefano Bottoni történész tárta fel, hogy hazájában „1956-62 között több mint 28 ezer letartóztatás történt, ebből csak 1957-59 között közel tízezer ítélet született.”)

Ebben az időszakban – más-más okból – a két ország állami és pártvezetése egymásra talált. Kádár János, az ún. Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány feje mielőbbi

konzolidációt akart. Ezért az MSZMP – Nagy Imre miniszterelnök és társai Snagovba hurcolása után is – bizalommal fordult az RMP Központi Bizottságához: kérte, nyújtson támogatást ahhoz, hogy az ottani magyar írók-költők intézzenek olyan nyílt levelet az itteni íróközösséghez, amely segít szóra bírni a magyar irodalomra hallgatással tündető művelőit. (A kérés támogatása bizonyos mértékig érthetővé teszi, hogy a magyar külpolitika miért tekintette hosszú ideig Románia belügyének a magyar nemzetiségi kérdést.) A nyílt levél 1957-ben előbb a bukaresti *Előrében* látott napvilágot. Utóbb – *Romániai magyar írók újévi levele a Magyar Népköztársaság íróihoz* címmel – a *Népszabadság* 1957. január 4-i számában jelent meg. A műfajilag üzenetnek számító írás élén a következő mondat ékeskedett: „...azok az írók, akik szeretik népüket, nem választhatnak más utat, mint a szocializmus útját.” Azután a levél – miközben utalt a „féktelen brutalitással kibontakozott” ellenforradalomra – kifejezést adott a szerzők propagandaízü aggodalmainak: „Mi is megtámadottnak éreztük magunkat. Tudtuk, hogy a Budapest utcáira szórt könyvek között a mi könyveink is máglyára kerülnek, és megint tért nyerne az irodalomban is a sovinizmus és a nacionalizmus terjesztői, akik ismét megmérgeznék népeink barátságát.” Az idézett fantazmagóriákon kívül a szerzők feltételezték a legrosszabbat is: „Az ellenforradalom temetővé változtatta volna egész Magyarországot...” A levelet 15-en szignálták, de Sütő András neve nem szerepelt az aláírók között!

Bizonyos hazai írók válaszlevele hamar elkészült; 36-an reagáltak az üzenetre. Az *Előre* 1957. január 16-i száma már „megnyugtatóan” közölte romániai olvasóival: Magyarország „...magyar és szocialista íróit felelősségük arra kötelezi, hogy a munka, a gyógyítás és az alkotás feladatait válasszák. Szocializmust akarunk!” A válaszlevelé aláírói közül hiányzott – többek között – a Sütő András által nagyra becsült Illyés Gyula, Nagy László, Németh László, Veres Péter és mások neve.

Miután a levélváltás megtörtént, a romániai politikában – a korábbi gyakorlatnak megfelelően – újra érvényesülni kezdett (például Sütő András esetében) a „húzd meg, ereszd meg” taktikája és stratégiája. 1957-ben a *Félrejáró Salamon*ból készített filmet (alig hogy a bukaresti bemutatója lezajlott) mint ellenséges beállítottságú produkciót, levetették a mozi műsoráról. Ennek ellenére Sütő Andrást képviselőként – elég hosszú időre – bejuttatták a román Nagy Nemzetgyűlésbe (1965-1977). 1958-tól megállapodott az *Új Élet* szerkesztőségében: 1971-ig munkatárs, majd 1989-ig főszerkesztő volt. Ugyanakkor 1967-ben az író sikeres és népszerű *Pompás Gedeon*ját „blokkolták” a marosvásárhelyi színházban. A groteszk-humoros hangvételű, a személyiség és a hatalom viszonyát poentírozó drámát hatszori előadás után „talomba tétették”. De Sütő Andrást egyelőre és túlzottan mégsem mellőzték. 1973-1981 között a Romániai Írószövetség egyik alelnöke volt, és 1979-ben nemzetközi Herder-díjat kapott.

A két fontos tisztség – parlamenti képviselőség, írószövetségi alelnökség – növelte a mozgásterét: Románia színeiben, de neves és öntudatos magyar kisebbségként vált világlátott emberré. Megismerték Olaszországban, Iránban, az NDK-ban; íróként is bemutatkozott Jugoszláviában, Kanadában és az USA-ban. Amerikai felolvasókörútja egyik színhelyén megindító élményben volt része: hallgatói között felfedezte báró Kemény Annát, akinek ágynemüiből annak idején Kemény Béláné méltóságos asszony neki, a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumba készülő fiúnak csomagot készített. (Sütő András – kései hálájának és köszönetének jeléül – az amerikai magyar közönséggel megismertette a *Bethlen-kollégium kapujában* című elbeszélésének erről az eseményről szóló

1 Tudomány és társadalom

részét.) A közéleti szerepvállalás, ha egy kicsit vissza is fogta, nem hallgattatta el benne a született író. A világlátott ember tapasztalataiból a cselekmény nélküli, monologikus próza legszebb darabjai születtek meg: az eszme-futtatásokban bővelkedő, gondolatgazdag, magukkal ragadó esszék. A tudományos és a szépirodalom között elhelyezkedő műfaj klasszikus magyar képviselőinek, Kemény Zsigmondnak, Babits Mihálynak, Németh Lászlónak a szellemi gyöngyszemeivel vetekedő írások. Azok a kisebb-nagyobb terjedelmű, pozitív eszmei töltésű munkák, amelyek a *Rigó és apostol* (1970), az *Istenek és falovacskák* (1973), a *Nagyenyedi fügevirág* (1978) és *Az Idő markában* (1984) című kötetekben maradtak ránk. Olykor úti tűnődéseknek minősített, valójában nagyon is mély benyomásokon alapuló, rendkívül árnyalt élet- és helyzetképek társaságában.

6.

Az eddigiekből kiderülhetett, hogy – bár Sütő András az irodalomban hamar megmutatta oroszlánkörmeit – szilárd értékrendű, kiforrott és érett, sokoldalú íróvá emberpróbáló évtizedekben vált. Személyes példájával bizonyította egy latin közmondás igazát: *Sub pondere crescit palma*. (Teher alatt nő a pálma.) Mérföldkő volt életében az *Anyám könnyű álmat ígér* című mű megírása (1970). Ez az általa szerényen *naplójegyzeteknek* nevezett alkotás valójában egy *lirizált szociográfiai regény*; 25 év *tükörcserepeiből* tökéletesen összerakott-összeszerkesztett *történelmi tükör*. A tükörcserepek közösségi, családi, életrajzi vonatkozású epizódok. A gyermek és a felnőtt Sütő András pusztakamarási élményei. Keserű és derűs emlékképek; anekdoták és adomák. Az átalakuló mezőségi falu megőrzött és veszendőbe ment szokásai, hagyományai. Az életmód- és életforma-változás okozta leplezett fájdalmak. A magyar kisebbség szociális, migrációs és asszimilációs problémái. A tükörcserepek – az *Anyám könnyű álmat ígér* keretében – történelmi tükörré álltak össze. És ebben a történelmi tükörben felsejlett, hogy a megideologizált román politika – háborúban és békében egyaránt – milyen szerepet játszott az egyes emberek és embercsoportok sorsának alakításában. Sütő Andrásnak e regénye a személyes átélés közvetlenségével és hitelével hódította meg az olvasóközönséget; méltán lett sikerkönyv. Édesanyja kívánsága szerint: az igazság hírnöke. Több nyelven!

Akarva-akaratlan, de az *Anyám könnyű álmat ígér* – vagy legalábbis annak egy részlete – inspirálta az író, mikor az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* című esszéregényét elkészítette (1977). Ugyanis a korábbi regény *Jön az erdő* „fejlécű” részletében már ejtett szót arról a romlott anyanyelvi környezetről, amelybe beleszületett. Foglalkoztatták a nyelvápolás és a nyelvörzés, a szókincs-gyapítás kérdései. (Ezért mozgatta meg a fantáziáját „*nyelvünk erdőzúgása*” Arany János *Toldijában*.) Az esszéregényben pedig – az unokáját, Cselényi Lacikát oktató-nevelő „jatata”, azaz nagypapa a beszédkészség kialakításának, az anyanyelv átadásának-átörökítésének elméleti és gyakorlati tudnivalóiról filozofált. Kijelentette: „*A nyelv nem csupán házi használatra tajkolt eszköz, nem csupán munkavezető jelrendszer és kereskedelmi rikkantás.*” Képviselte azt a nézetet, hogy az anyanyelv az önkifejezés legtermészetesebb és legsajátosabb eszköze. Ugyanakkor egyetértett azzal a felfogással, miszerint a többnyelvűség kulcs más népek alaposabb megismeréséhez és megértéséhez. Csak azok álláspontját utasította el, akik a többnyelvűséget az anyanyelv rovására szeretnék megvalósítani. Határozott meggyő-

ződése volt, hogy „nyelvből kiesve létének céljából is kiesik az ember.” Sütő Andrást ez a meggyőződés vezérelte akkor, amikor Cselényi Lacikát otthonossá kívánta tenni *Szavaink Nagyfejedelemségében*; közben a „jatata” – kirekesztő szándék nélkül – hitet tett nemzeti identitása, világnézeti hovatartozása, humanista hivatástudata mellett. De az író elvi szempontok is motiválták akkor, amikor unokáját – mint a magyar jövő egyik kiszemelt zálogát – a szókincsében is veszélyeztetett anyanyelv jogos birtokába akarta juttatni; ezenkívül Sütő András elháríthatatlan kötelességének érezte, hogy ne hagyja feledésbe merülni egy – valószínűleg a reformkorban keletkezett – szállóigénk eszméltető figyelmeztetését: *Nyelvében él a nemzet*.

Mindkét könyv – a lirizált szociográfiai regény is, az esszéregény is – fényes karriert futott be. Az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* első kiadása hetek alatt elfogyott. Ezért a szerző az időközben románul is forgalomba hozott esszéregény második magyar nyelvű kiadásának ügyében – a Ceaușescu-féle előírásoknak megfelelően – a minisztertanács-hoz fordult; a kormányzó testület nem járult hozzá a könyv újbóli megjelentetéséhez. Ez rossz előjel volt: a romániai nyomdák kapui – az 1981-ben még gyorsan „piacra dobott” *Évek – hazajáró lelkek* című kötet után – hosszú időre bezárultak Sütő András előtt.

7.

Sütő András az 1971-et követő három, három és fél évtizedben – bár a próza különböző ágaihoz (elbeszélések, cikkek, naplójegyzetek, tanulmányok, útirajzok stb.) nem lett hűtlen – csúcsteljesítményt a drámaírásban nyújtott. Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* (1974) és a *Csillag a máglyán* (1975) számára a reformáció korából választott témát. A *Káin és Ábel* (1977) című drámája a biblikus történet aktuális átértelmezésére épült. Az ókori Perzsiában játszódó *Suzai menyegzőhöz* (1980) a birodalomszervező makedón Nagy Sándor asszimilációs politikája szolgáltatta neki az „áthallásos” anyagot.

Sütő András a drámai műnembe tartozó alkotásaiban – mint ez már a cím szerint említett darabokból is kitetszik – a történelem gazdag tárházából idézett fel feszültségekkel terhes, konfliktusokban bővelkedő időszakokat, s olyan problémákat vizsgált modellhelyzetben, amelyek földrészünk lakóit jelenleg is foglalkoztatják. Azt kutatta – Görömbei András szavaival élve –, „hogyan viszonyul az ember – mint egyén is mint közösség – a létét, egyéniségét, nembeli megvalósulását befolyásoló eszmékhez, erőkhöz. Mi lesz az emberrel a hatalom kezében, és mivé lesz az ember, ha hatalomhoz jut.”¹⁰ Sütő András számára a hatalom – a hatalom megtestesülése – sohasem volt csak egy írói fantáziát izgató érdekes téma; számára a hatalom személyi kultuszban testet öltő formája a mindennapok gyötrő valóságához tartozott. A hatalom nevében korlátozták írói mozgásterét, zaklatták családját és ismerőseit. El akarták venni tőle a nyilvános szerepléshez való jogot: az úgynevezett kényes kérdések szóbeli és írásbeli feszegetésének lehetőségét, a színházi világban való „igehirdetés” alkalmát. Ilyen megfontolásból a minisztertanács előbb Sütő András új kéziratának a kinyomtatását tiltotta meg; a tiltásnak akkor az Elena Ceaușescu irányításával működő 2-es kabinetiroda szerzett érvényt. Utóbb a Sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színházban (1987 óta Sfintu Gheorghe-i Színház) nagy sikerrel játszott *Suzai menyegző* sorsa is megpecsételődött: a dráma marosvásárhelyi előadását már nem engedélyezték.

8.

A történetekre Sütő András – dacolva a romániai tiltással – úgy reagált, hogy alkotó munkássága gyümölcseit Magyarországon hozta nyilvánosságra. Jeles kiadóink – pl. a Szépirodalmi, a Móra Ferenc, az Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó – szívesen elősegítették művei megjelentetését. Rangos színházaink – a Nemzeti, a kaposvári, a Madách Színház stb. – mindig készen álltak drámái bemutatására. Mégis: Sütő András új darabjának, az *Advent a Hargitán*nak a premierje – az eredeti dátumhoz képest – csúszott. A drámát a Nemzeti Színház 1985. december 20. helyett 1986. január 2-án mutatta be. A csúszás oka – képletesen szólva – az a színpad mögötti csatározás volt, amely a Sütőmű kapcsán a magyar és a román politika illetékesei között zajlott. Tudniillik az *Advent a Hargitán* – egy jó meglátású újságíró (Takács) szerint – „*bármennyire igyekezett is az író balladás, népmesei, allegorikus keretet adni a játéknak, félreérthetetlenül az erdélyi magyarság helyzetéről szolt, mi több, jól felismerhetően az akkor még ereje teljében létező Ceaușescu-diktatúra idejéről – azaz a jelen időről. A Hargitán, a Nagy Romlás örök veszéllyel fenyegető hófalai között élő szereplők a fennhangon szólás tilalma alatt viselik sorsukat. A hófal minden erősebb hangra leomolhat, s maga alá temethet mindenkit. Nem volt nehéz észrevenni az allegória mögött a száraz tényeket: egy diktatúrában, mely kíméletlenül nemzetiségellenes, nem jelképes a Nagy Romlás, mely elnémítja azokat, akik fenn szólnak. Ezt a célzást értette a román politika, s nagyon jól értette az itthoni kultúrpolitika is.*” Az *Advent a Hargitán* premierjét az interveniálónak nem sikerült megakadályozni; de a szerző csak hírből értesülhetett drámájának elragadtatott budapesti fogadtatásáról, mert otthoni akadályoztatása miatt az előadáson nem vehetett részt.

A Nemzeti Színházban még „futott” az *Advent a Hargitán* (egyébként a drámát 185-ször adták elő), amikor 1987-ben a Gyulai Várszínházban másorra tűzték *Álomkommandó* című alkotását. A szörnyű holocaustot és a Ceaușescu-féle elnyomó hatalom árnyait is megidéző dráma döbbenetes erővel hatott a közönségre. Mindenki értette – az erdélyi magyarság akkori megpróbáltatásaira gondolva – a színpadi játék egyik szereplője szájába adott írói üzenetet: „*Auschwitz után a drámát sem írni kell: hanem megakadályozni! Elhárítani! És tiltakozni, tiltakozni fulladásig!*”

Az üzenet – mintha Sütő András a jövőbe látott volna – rövidesen borzasztó időszerűsége tette szert. 1988. április 29-én a Román Szocialista Köztársaság hatóságai közzétették a területrendezési tervet. Valójában meghirdették a bulldózerpolitikát. A falurombolás programját. Körülbelül kétezer települést ítélték halálra. Százezreket akartak rábírní a szülőföld elhagyására. A terv világszerte felháborodást keltett. Felemelte szavát ellene a Nemzetközi PEN Club, a földkerekség írónak legtekintélyesebb szervezete. A Szlovén Írók Szövetsége is ellene foglalt állást. Megbélyegezte a tervet a Magyar Írók Szövetségével együtt a Magyar Építőművészek Szövetsége. Ugyanakkor elítélte felvidéki, kárpátaljai és délvidéki nemzetrészeink számos megbízottja.¹¹ A maga módján egy szabadkai születésű magyar költő, Bata János – ráérezve a területrendezési terv várható következményeire – *Cinizmusok a kisebbségéért* című versével egyénileg is szembefordult a Ceaușescu-féle brutális elképzelésekkel: „*Egész falvakat // vagy csak // falakat lerombolni – // Népeket nyíltan // eltörölni, // másokat // nyelvüktől apránként // megfosztva // beolvasztani.*”¹² A költő kertelés nélkül, nyíltan fejezte ki magát; balsejtelmeiben a magyar nemzeti közösség egésze osztozott.

A területrendezési terv súlyos következményei – alighogy megkezdték a brutális elképzelések megvalósítását – máris megmutatkoztak. A magyarok és a románok körében nagy méreteket öltött a létbizonytalanság. Romlott a közellátás; csökkent az életszínvonal. Nőtt – főleg az otthonukból kitelepítettek és a nemzetiségükben megalázott magyarok soraiban – az elégedetlenség. Ezzel egyidejűleg keményedett a diktatúra. Ceaușescu – vagy ahogy udvaroncjai nevezték: a Conducator – fokozta a besúgóhálózat aktivitását. Szabad kezet adott a Securitáténak. Éberségre intette a hadsereget. A megfélemlítés bevált módszereit alkalmazta. Mindemellett propagandaháborút indított hazánk, az irredentának, nacionalistának és sovínisztának minősített Magyarország ellen, amely – szerinte – Románia területi épségét fenyegette. Ilyen feszült helyzetben a magyar kisebbség színe-java (pl. a közismert politikus-közgazdász, Király Károly; az Ady-szerű *protestáló hitet s küldetéses vétőt* megtestesítő élvonalbeli író, Sütő András; a gerinces és népszerű református pap, Tőkés László) úgy érezte, hogy a hatalom átlépte az ő tűrőhatárukat. Király Károly – nem először – a pártállam számos fórumán kifejezte rosszallását a magyarságot sújtó hivatalos intézkedések miatt. (Az egykori kiemelt káder régóta szálla volt a rendszer szemében; nemzetársai érdekében tett lépései pedig már 1978-ban annyira ingerelték az uralkodó klikket, hogy június 16-án „ismeretlenek” rálöttek arra a gépkocsira, melyben ő ült.) Sütő András – hűen a felemelt fejű ember ideáljához, önmagához – 1989-ben a budapesti Kossuth Rádióban, Sinkovits Imre hiteles olvasatában, közzétette azokat a leveleket, melyek az erdélyi magyarság veszélyeztetettsége miatt „leadott” vészjelzések voltak. (Ki is váltották a diktatúra haragját: a tényfeltáró levelek okozták, hogy a Securitate „rászállt” Sütő Andrásra, és így az író életének, családjának, otthonának a biztonsága megszűnt.) Tőkés László – mint lelkes és állampolgár – Temesváron állt ki rendszeresen a vallás- és szólásszabadság, a jog és az igazság, a nemzeti és a nemzetiségi egyenlőség mellett. Felemelte szavát az anyanyelvi és az intézményi diszkrimináció, a falurombolás ellen. A tarthatatlan állapotok miatt a Ceaușescu-rendszer elszánt, országos hírű román bíráló is (többek között az egyetemi katedrájáról elmozdított Doina Cornea; a Király Károllyal, Sütő Andrással, Tőkés Lászlóval együtt feketelistára tett Smaranda Enache tanárnő és Mircea Dinescu költő) nyilatkoztak; a demokratikus átalakulást sürgették. Az ellenzéki erők egyre hatékonyabb fellépése közben a belső ellentmondások kiéleződtek. A Conducator a terror eszközához nyúlt. Letartóztatási kampány indult meg. A román-magyar határon (bár a határőrség fegyverhasználatra sok áldozatot követelt) egyfajta abszurd szóhasználat szerint: sokezer „*magyar nemzetiségű román*” menekült át.

Ceaușescu azonban elszámította magát: az állami terror nem meghátrálásra, hanem ellenállásra készítette az ország lakosait. Az ellenállás akkor kezdődött, amikor 1989. december 16-17-én egy több ezres, felekezeti és nemzetiségileg vegyes összetételű tömeg átmenetileg megakadályozta, hogy temesvári lakásukból Tőkés Lászlót és családját a rendőrség elhurcolja.¹³ A rendőrség dolgavégezetlenül távozott a helyszínről, de a tüntető tömeg indulatai már elszabadultak. Rendszerellenes jelszavak röpködtek a levegőben, és az emberek ajkán felhangzott az a dal, hogy „*románok, ébredjétek, keljétek fel!*” Az ellenállás hamar forradalomba torkollott. A temesvári példa ragadósnak bizonyult: egy-két napon belül elkeseredett tömegek jelentek meg Arad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Brassó, sőt Bukarest utcáin is. A hatalom minden fegyveres erejét bevetette ellenük; azok az alakulatok, amelyek a tűzparancsot végrehajtották, advent harmadik hetében százá-

1 tudomány és társadalom

val ölték meg a nagyvárosi tüntetőket. A Ceaușescu-különítmények mégsem tudták a forradalmat leverní. A fegyveres erők zöme elpártolt a diktatúrától; a diktatúra kiszolgálói és haszonélvezői pedig megpróbálták köpönyeget fordítani. A Conducator és klikkjét egy hét alatt maga alá temette az összeomló rendszer. Ütött a változás órája. 1989. december 22. délelőttjére – az egyre fenyegetőbb tömegindulatot érzékelve – Ceaușescu és felesége pánikba esett. A bukaresti pártszékházban eltöltött éjszaka után (azon az alagútrendszeren keresztül, amelynek a kijárata az államtanács épületénél volt) a diktátor-páros testőrök segítségével elmenekült. Kettejük autós ámokfutása azonban nem tartott sokáig. Másnap román katonák elfogták őket. Statáriális bíróság ítélezett felettük, és kivégzőosztag végzett velük.¹⁴

A már hosszabb ideje szerveződő Nemzeti Megmentési Front szinte azonnal átvette a hatalmat. A Front tagjai gyors ütemben felszámolták a pártállami berendezkedést, és hozzáfogtak az egypártrendszerrel a többpártrendszerre való áttérés lebonyolításához. Lépéseket tettek a nemzetiségi kérdés méltányos rendezése felé. Nyilván a rendezési szándék munkált azokban az intézkedésekben is, amelyek értelmében magyarok szép számban jutottak fontos tisztségekhez. A Front felső vezetésének tagja lett Tőkés László; Király Károly Marosvásárhelyen a Front megyei elnöki székébe került; Sütő Andrást a Front megyei szervezetébe delegálták. (Egyébként ő a frissen alakult Romániai Magyar Demokrata Szövetség vezetőségében is helyet foglalt.)

Sütő Andrást ekkor bizalommal töltötték el a változások. Aktív közéleti tevékenységet folytatott. A Ceaușescu-rendszer bukása napján, 1989. december 22-én a Kossuth Rádió Hírvilág című műsorában már nyilatkozott is: *„A történelem folyamán ez az első csodálatos alkalom, amikor minden fenntartás nélkül, szívben, lélekben és törekvésben együtt vannak románok és magyarok...”* Domokos Géza, a bukaresti Kriterion Könyvkiadó igazgatója örvendezett: vége a cenzúrának, és a nála „elfekvő” mintegy 50 kézirat – köztük Sütő András egy kötetnyi írása is – megjelenhet. Sütő András pedig abban a hitben élt, hogy most már hazatérhetnek a Magyarországon kiadott könyvei és az anyaországban bemutatott drámái. Sajnos, néhány hét elteltével sokak felhőtlen örömét beárnyékolta számos kedvezőtlen jelenség. Váratlanul színre léptek olyan szélsőséges társadalmi csoportok, amelyeket a forradalom idején kialakult román-magyar összefogás irritált. Meg akarta rontani a népek közötti jó viszonyt a Vatra Romanaesca (Román Tűzhely) nevű szervezet; a nemzeti-nemzetiségi ellentétek kiélezésére törekedett. Néhány reakciós kör az egykori Vasgárda-ideológiával próbált „operálni”; a szolidaritás eszméje helyett az erőszak kultuszát propagálta. Ennek következménye volt azoknak a magukból kivetkőzött embereknek a garázdálkodása Marosvásárhelyen, akik 1990. március 19-én majdnem kioltották Sütő Andrást, a magyar-román barátság egyik meggyőződéses hívének az életét. (Az író fél szemé elvesztésével élte túl a tragikus incidenst.)

9.

Kétségtelen, hogy a Sütő-művek ezután lekerültek a tilalmi listáról Romániában, de az egyetemes magyar irodalom élvonalába tartozó író két új drámájának a premierjére még mindig Magyarországon került sor. 1993-ban *Az uगतó madám*ak tapsolhatott a hazai közönség. Ez az áltörténelmi alkotás a valóban létezett székely ezermesterről, Bodor Péter-

ről szól, de a műben a szerző az 1849-1854 közötti múltat valamiféle időszerű mondandó érdekében a jelenhez igazította. 1995-ben a színházlátogatók a *Balkáni gerle* bemutatója alkalmából ünnepelhettek. A bemutatott mű – az író megfogalmazása szerint – egy „*menyegző színét és fonákját megelevenítő, a 80-as évek végén Erdélyben játszódó darab.*” Mese és valóság szoros fűzére, példa arra, hogy a közép-európai tragédiák közepette sem veszíthetjük el anekdotázó kedvünket.

Kétségtelen, hogy az 1992-ben Kossuth-díjjal is kitüntetett Sütő András kitört a tilalmi listáról, és betört a világirodalomba. Művei nemcsak a magyar nyelvterületen arattak sikert, hanem – főleg a drámái – külföldön is megkezdték hódító útjukat. A román fordításokat most nem említve, New Yorkban angol nyelven vitték színre a *Csillag a máglyán* meg a *Káin és Ábel* című drámát; német fordításban játszották az *Advent a Hargitán* Bécsben, az *Álomkommandót* Aachenben; az *Advent a Hargitán* Párizsban franciául szólalt meg, és a *Csillag a máglyának* elkészült a francia fordítása. Kétségtelen az is, hogy Sütő András írói rangja már életében megkérdőjelezhetetlen volt. Bizonyosság erre az az *Aprócska üzenet Sütő Andrásnak*¹⁵című vers, amelyet a beregszászi születésű költő, Horváth Sándor 1988-ban küldött neki.

*„Gyerekkoromban a hidegben
a te szavadhoz lopóztam melegedni.
Aztán leültünk nagy tüzed mellé sokan.
S mormoltunk a lángokkal
(mint ki beszélni újra tanul)
bús-boldogan.
Vannak, kik gyertyát gyújtani
már temetőbe járnak.
Én szavakból öntök egy gyertyaszálat,
s hiszem, nem
mindenszentek jön,
de virágvasárnap.”*

Sütő András halála után biztosan elmondhatjuk: a kisebbségi sorból indult író az egyetemes magyar irodalom halhatatlanjai közé tartozik. Ez igaz, bármennyire szerénykedik a Mezőség hű fia önvallomásában: „*Ha igyekezetemnek és álmatlan éjszakáim írott gyötrelmeinek csak olyan zsenge nyoma, emléke marad bár, mint friss havon a fölszálló madáré: ez talán már mentség arra, hogy kis ideig én is itt voltam, itt éltem e földön veletek, sorstársaimmal együtt egy térkép mögé kényszerült Nagyfejedelemségben...*”

Sütő András felhasznált művei

- Advent a Hargitán. Három játék, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987*
A lőtt lábú madár nyomában, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988
A nagyenyedi fügevirág, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978
Anyám könnyű álmot ígér, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970
A szuzai menyegző, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981
Az Idő markában, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984
Engedjétek hozzám jönni a szavakat, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977
Évek – hazajáró lelkek, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981
Három dráma, Eminescu Könyvkiadó, Bukarest, 1982
Istenek és falovacsokák, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973
Létvégi hajrában, Kossuth Lajos Tudományegyetem Kiadója, Debrecen, 2006
Mese és reménység, Madách Könyv- és Lapkiadó, Bratislava/Pozsony, 1991
Naplójegyzetek, Kiadja a Romániai Magyar Szó, Bukarest, 1990
Rigó és apostol, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970

Jegyzetek

- ¹ Balogh Edgár: *Hídverők Erdélyben 1944-46*, Kossuth Könyvkiadó, 1985.
- ² Gh. Gheorghiu-Dej: *Cikkek és beszédek. 1961-1962*, Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1963.
- ³ A. A. Zsdanov: *Beszéd a Szovjet Írók Szövetségének első Országos Kongresszusán*, in: *A művészet és a filozófia kérdéseiről*, Szikra Könyvkiadó, 1949.
- ⁴ A továbbiakhoz általában felhasznált forrásmű: Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1944-1970 (2. javított kiadás)*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973.
- ⁵ A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története c. műben Lenin 1918 novemberében kiadott jelszava: „Megegyezésre kell jutni a középparaszttal – egyetlen pillanatra sem mondva le a kulák elleni harcról és szilárdan csakis a szegényparasztságra támaszkodva.” – Hatodik kiadás, Szikra Könyvkiadó, 1951.
- ⁶ Sőni Pál: *A romániai magyar irodalom története*, Editura Didactica și Pedagogica, Bucuresti 1969.
- ⁷ Voltaire: *Candide vagy az optimizmus*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- ⁸ Ny. Sz. Hruscsov: *A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén*, 1956. febr. 25. Kossuth Könyvkiadó, 1988.
- ⁹ Horváth Júlia: *Játékfilm készül Buftéán a Félrejáró Salamon nyomán. „Mi tagadás, a szerző annak idején nem rajongott túlságosan az ötletért, hogy elbeszéléséből filmet csinálnak. A rendezői munkával megbízott Turcu Györgynek nem kis meggyőző munkájában került, amíg odáig jutott, hogy amikor megmutatta a maga írta forgatókönyvet a szerzőnek, az már szívesen vállalkozott az együttműködésre is. Különösen a párbeszédet és*

egyres figurák jellemzését illetően sokat segített, csiszolt Turcu forgatókönyvén. Később is minden munkaszakaszban szorosan együtt dolgozott szerző és rendező, megbeszéltek mindent a szereplők kiválogatásától kezdve a legapróbb részletekig.” Előre, 1957. április 10.

¹⁰ Görömbei András: Sütő András, Akadémiai Kiadó, 1986.

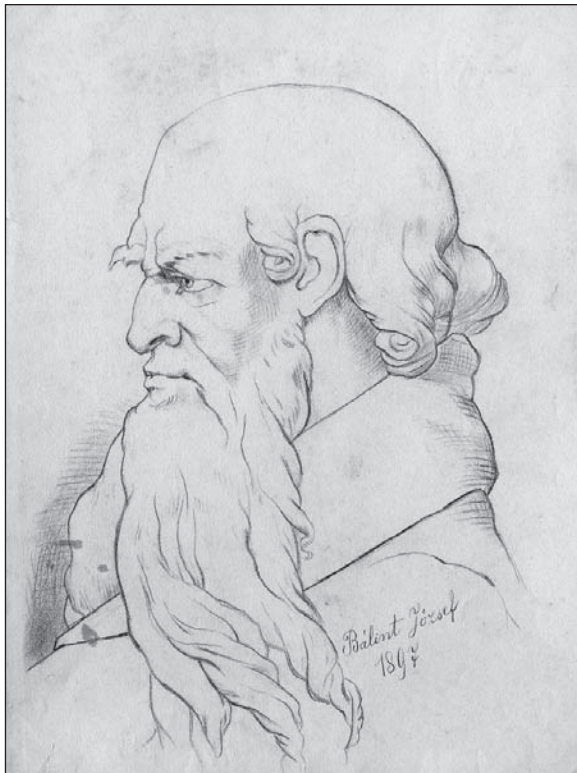
¹¹ Magyar építészek tiltakozása a romániai településrendezés ellen = Magyar Nemzet, 1988. jún. 9.; A világ írói a romániai falurombolásról = Magyar Nemzet, 1988. szept. 13.; Magyar és külföldi írók a romániai településrendezési tervről = Magyar Nemzet, 1988. szept. 17.; Szlovákiai magyarok tiltakozása. A falurombolás aláássa civilizációnk alapját = Magyar Nemzet, 1988. nov. 11.

¹² Bata János: Cinizmusok a kisebbségekért = Magyar Képes Újság, 1988. 32. szám

¹³ Sáfrán István: Íme, az ember. Tókécs László, Új Idő Kft. 1990.

¹⁴ A Conducator végnapjai. Románia, 1989. december, Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat, Budapest, 1990.

¹⁵ Horváth Sándor: Aprócska üzenet Sütő Andrásnak = Kárpáti Igaz Szó, 1988. 216. szám, Új Hajtás irodalmi és kulturális melléklet

Férfi arckép

Bordás István

Szemléletváltás a felnőttképzésben

A hazai felnőttképzési rendszer hiányosságai

(A társadalmi tőke hiánya) Mértékadó becslések szerint Magyarországon a felnőttkorú népesség közel 16%-a funkcionális analfabéta. Ez azt jelenti, hogy több mint egymillió, az iskolás koron túljutott állampolgár, bár átlépte az oktatási rendszer küszöbét, nem képes az írás és olvasás alapvető készségét a napi élete során használni. Írni, olvasni tudásuk csupán az aláírások, illetve a rövid reklámszövegek és feliratok elolvasásáig terjed. Képtelenek értelmezni akár csak néhány bekezdésnyi egyszerű szöveget, vagy nem alkalmasak arra, hogy néhány mondatos összefüggő írásművet hozzanak létre. Mindez alkalmatlanná teszi őket arra, hogy bekapcsolódjanak a felnőttkorúak képzési rendszerébe.

A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy a népesség több mint 30%-a küzd alulképzettséggel. Vagyis olyan tudásbeli hiányokkal, amelyek megfosztják őket attól, hogy krízishelyzetben munkahelyet, szakmát, lakóhelyet tudjanak váltani. Az elmúlt években egyre gyakrabban hallani a munkaerő-piaci rendszerekkel foglalkozó szakemberektől, hogy a gazdasági szektor és a szakképzési rendszer által nyújtott képzettségek köszönő viszonyban sincsenek egymással. Olyan, nagyszámú csoportokat képeznek a szakképző iskolák és a felsőoktatási intézmények, amelynek tagjai eleve munkanélküliségre vannak „ítélve”. Ennek oka pedig az, hogy az elindított szakképzések, diplomás képzések nem a gazdaság igényeinek megfelelően vannak meghirdetve. Ugyanakkor pontos statisztikai adatok szólnak arról, hogy bizonyos szakmacsoportok esetében munkaerőhiány mutatkozik, miközben jó néhány szakma fiatal végzettjei számára nem tud megfelelő állásajánlattal élni a munkaerőpiac.

Az alulképzettség, a nem megfelelő strukturális szakképzés sok esetben földrajzi hátrányokkal párosul, sok olyan összefüggő kistérségről számolnak be a statisztikai elemzések, ahol eleve alacsony a munkaerőpiac felvevőképessége, ugyanakkor a lakosság tudásszintje az országos átlagot messze alulmúlja. Mindezeket túl az említett hátrányokat tovább „erősítik” a szociális és kulturális retardációk. Elmondhatjuk tehát, hogy vannak olyan területek Magyarországon, amelyek nem csupán a gazdasági hátrányokból eredő problémákkal küzdenek, hanem a lakosság szociális, tudásbeli hiányosságai is rontják az itt élők életesélyeit.

(A felnőttképzés helyzete) Sokan állítják, hogy a társadalmi hátrányok mérséklésének, ugyanakkor a gazdaság fejlődésének egyik alapvető motorja a felnőttképzés hatékonyságának és hatókörének jelentős emelése. Ezt az Európai Unió által korábban kibocsátott szakmai anyagok és politikai nyilatkozatok is megerősítik. A „Memorandum az élethossziglan tartó tanulásról” című, 2002-ben közzétett dokumentum határozottan állítja, hogy

a társadalmi tőke emelésének útja az egyetlen, amely a gazdasági innovációt és hatékonyságot fejleszteni tudja. Magyarországon – akár politikai szinten is – e megállapítást több alkalommal elismerték, mi több, az ezzel foglalkozó fórumok folyamatosan hangsúlyosak az „élethossziglan tartó tanulás” és a „tudástársadalom” fogalmának emlegetésétől. Ennek ellenére az elmúlt években sem sikerült áttörést elérni a felnőttképzés hatékonyságának és hatókörének emelésében. A felnőttképzésről szóló 2001. évi CI. törvény szellemében néhány ponton igyekezett igazodni a megismert európai uniós dokumentumokhoz. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy – a deklarációkon túl – a törvény tartalmilag elsősorban a szakképzés mint felnőttképzési tevékenység elsődlegességét támogatja. A benne foglalt rendelkezések – így például az akkreditációra vonatkozóak – kimondottan a szakképzéssel foglalkozó intézményeknek és vállalkozásoknak nyújtanak támogatást és sok esetben anyagi támogatási lehetőségét is. A törvény persze megemlíti az ún. „általános célú felnőttképzés”-t, de a gyakorlatban kevés olyan lehetőséget nyújt a jogi garancia szintjén, amely biztosítja az ilyen jellegű képzések nagyságrenddel történő növekedését. Teszi ezt annak ellenére, hogy e képzési formák képesek lennének pótolni az alapképzettségi hiányokat. Nincs mód arra, hogy az ilyen jellegű tanfolyamokat szervező intézmények, civil szervezetek normatív módon férjenek hozzá az állami támogatáshoz. Bár az utóbbi időben jelentősebb mennyiségű projekt-támogatás érkezett ebbe a szférába, ezek csak akciószintű fejlesztést, s nem folyamatos működést tesznek lehetővé. Jellemző továbbá, hogy ha meg is születnek olyan jellegű programok, amelyek célja ezen hiányok felszámolása, azokban továbbra is hozzáférhetőségi problémák mutatkoznak. Az alacsony képzettségű célcsoportok lakóhelyükön nem juthatnak közvetlenül felzárkóztató képzésekhez. Nincs lehetőségük a modern információtechnológiák alkalmazására tudásszintjük növeléséhez, sem lehetőségeik, sem tudásszintjük okán. A felnőttképzési rendszerben meglévő képzési struktúrák elsősorban intézmény- és vállalkozás központúak. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a hét régióban működő átképző központok intézményi szinten egyeduralkodóak. A vállalkozói csoportok pedig azon képzési formákat választják – sokszor állami finanszírozásban – amelyek jelentős hasznot hoznak számukra. Ugyanakkor nem foglalkoznak azokkal a társadalmi csoportokkal, akik e képzési formákba tudásbeli hiányaik okán nem tudnak bekapcsolódni.

Külön problémát jelent a motiváltság hiánya. Miután a közvetlen álláshoz jutás lehetősége ezekben a képzési formákban nem adott, az emberek nehezen vehetők rá a tanulásra. Mindezek mellett nem áll rendelkezésre olyan tudományos bázis, amely átfogóan próbálná felmérni azokat a lehetőségeket, amelyekkel a csoportok jól motiválhatóak. E hiány nemcsak abból látható, hogy kevesen érznek készletet tudásbázisuk pótlására, hanem abban is, hogy a felnőttképzéssel foglalkozó szakemberek módszertani felkészültsége e tekintetben nem megfelelő. Mindezek alapján nem csodálkozhatunk azon az elszomorító statisztikai adaton, amely szerint a magyarországi felnőtt lakosságnak egy adott pillanatban mindössze 6%-a vesz részt valamilyen formális felnőttképzésben. Eközben az európai uniós átlag 12-14%, a leginkább tanuló svéd nemzet esetében pedig 27%.

(A társadalmi tőke növelése) Szükségesnek látszik a meglévő, de kellő mértékben fel nem tárt erőforrások bevonása a társadalmi tőke fejlesztésébe. Ilyenek lehetnek például:

- A közösség mint szemléletformáló erő, mint motivációs bázis erősítése.
- Az egységes kárpát-medencei gazdasági környezet, tudásbázis szemlélet alkalmazá-

1 tudomány és társadalom

sa (ha nem lenne túlságosan lejárta a fogalom, akkor a kárpát-medencei nemzeti tudat erősítése egy közös jövő építése érdekében).

Mindenképpen hangsúlyozni kell azoknak a reformlépéseknek a szükségességét, amelyek erősítik a társadalmi szolidaritást, ugyanakkor növelik a munkaerőpiacon jelenlevő népesség arányát az aktív korúakhoz képest. Rövid távon sem tartható tovább az a tendencia, hogy a társadalom egyre kisebb dolgozó rétege tartja el a teljes egészet. Magyarországon ma az aktív korú népesség 52%-a végez produktív munkát. Az európai uniós átlag bőven túlhaladja a 60%-ot. A világ leghatékonyabb gazdasága (USA) pedig évek óta 72%-on áll e tekintetben.

Nem kerülhető meg ezzel kapcsolatosan, hogy nem csupán az egészségügyi rendszer teljes reformjára van szükség, hanem alapvetően az ezzel kapcsolatos szemléletváltásra is. Nevezetesen: az elsősorban a beteg emberek meggyógyítását célul tűző szemléletet fel kell, hogy váltsa az a hozzáállás, amely az emberek egészségét kívánja megőrizni.

Nem hunyhatunk szemet a felett a tény felett sem, hogy az előbb felvázolt alacsony képzettségi szint elsődleges újratermelője – a szociális hátrányokkal egyetemben – az oktatási rendszer, elsősorban az alapoktatás. A finanszírozhatósági kérdéseken túl nyilvánvaló, hogy az oktatási reform elsősorban a személyiség fejlesztésére kell, hogy koncentráljon. Figyelembe kell vennie azokat a kompetenciákat, amelyek a felnőttkori boldogulás alappillérei. Továbbá éppen itt lenne az ideje a diákok számára szerethető iskola megteremtésének. Nem csupán azért, hogy a gyermekeink jól érezzék magukat a tanterem falai között – bár ez sem lényegtelen szempont –, hanem azért is, hogy magához a tanuláshoz pozitív attitűdök tartozzanak egy egész életen át.

(A szemléletváltás főbb színterei) Az eddigi gyakorlattól eltérő módszerek és megközelítés alkalmazása szükséges a magyar felnőttképzésben. Ezek a módszerek leginkább az aktív tanulásra, és a közösségi, nem formális módszerekre kell, hogy épüljenek. A hallgatók aktivitása nélkül a hagyományos, frontális oktatási módszerekkel átadott tudás kevésbé hatékonyan rögzül, nem fejleszti a személyiséget, figyelmen kívül hagyja a hallgatók eddigi élettapasztalatait. E szemléletváltás másik alappillére a rendszer új szereplőkkel való kibővítésében áll. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az eddigiekhez képest nagyságrendekkel több alacsony képzettségű, rossz társadalmi státuszú csoportot kell bevonni a felnőttképzés rendszerébe. De nem csupán bevonni szükséges őket, hanem a kellő motivációs bázis feltárásával, és megfelelő módszerekkel biztosítani kell bennmaradásukat is. Mindenképpen szükséges azonban azt is számba vennünk, hogy melyek azok a létező vagy létrehozandó szervezeti egységek, amelyek az eddigieknél hatékonyabban tudják a képzési rendszert üzemeltetni. Így a civil szervezetek bevonása elkerülhetetlennek látszik. Fogalmazhatjuk úgy is, hogy a képzési struktúra társadalmasítása a hatékonyság növelésnek szükséges feltétele. Mindezekon túl természetesen a tudástartalmak struktúrájának átalakítása is szükséges. E kritérium elsődleges megközelítése a kompetencia alapú képzésben fogalmazható meg. Olyan, a napi gyakorlatban is használható tudástartalmakat kell rendszerezetten átadni a képzési folyamatban, amelyek elsősorban az emberi boldogulást segítő erőforrások fejlesztésére koncentrálnak.

A jelenlegi európai felnőttképzés

(*Szakmai tendenciák*) Akkor, amikor a magyar felnőttképzési rendszer mennyiségi és leginkább minőségi fejlesztésében gondolkodunk, mindenképpen figyelembe kell vennünk az európai felnőttoktatás fejlődését. Ennek legösszefogottabb áttekintését a „*Kérdések és trendek a felnőttoktatás terén Európában*” című szakmai anyag adja, amely az Európai Unió Bizottságának politikai dokumentuma. Ennek előkészítése céljából, az Európai Bizottság felkérésére, 2005-ben nemzetközi szakmai csoportokból álló konzorcium jött létre, amelynek célja az európai felnőttképzés helyzetének áttekintése és a további fejlesztések irányainak meghatározása volt. A munkában részt vett az Európai Egyetemek Továbbképzési Hálózata (EUCEN), az Európai Felnőttoktatási Fejlesztési és Kutatási Intézet (ERDI), az Egyesült Királyság Nemzeti Felnőttoktatási Intézete (NIACE), a Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete (IIZ/DVV), a Német Felnőttoktatási Intézet (DIE) és a holland Odyssee Fejlesztési és Kutatási Intézet. A munkacsoport vezető intézménye az Európai Felnőttképzési Társaság (EAEA) volt. A 2006. november 15-én közzétett anyag elméleti és gyakorlati alapvetéseket és ajánlásokat tartalmaz.

(*Elméleti alapvetések*) A közzétett anyag vizsgálja a személyiség struktúráit és ebből kiindulva számba veszi a kulcskompetenciák sorát, mind horizontális, mind vertikális megközelítésben. A személyiségstruktúra a személyi képességek oldaláról megközelítve:

- *Tudás* – képzési tartalmak, amelyek az emberi életvitel és szakmai érvényesülés szempontjából közvetlenül használhatók.
- *Készségek* – alapszintű emberi tulajdonságok, amelyek alapképesség szintén mindenki rendelkezésére állnak, és segítik a személyiséget a társadalomban való közös tevékenységben és együttműködésben.
- *Attitűdök* – leginkább a fejlődő képesség fenntartásához szükségesek, ilyenek mint nyitottság, motiváció a társadalmi cselekvésre.
- *Érzelmek* – az érzelmi intelligencia és az interperszonális kapcsolatok alappillérei.
- *Értékek* – a társadalom és az egyén számára irányadó etikai normák összessége, amelyek szabályozzák a társadalmi cselekvést.
- *Motiváció* – pozitív hajtóerők összessége, amelyek késztetést jelentenek a társadalmi cselekvésre és a továbbfejlődésre, egyéni és közösségi szinten egyaránt.

Az európai felnőttképzéssel kapcsolatos szakmai megközelítések alap gondolata a kompetenciaalapú képzéshez való közelítés. E képzési rendszer elsősorban arra irányul, hogy a társadalom tagjai olyan kulcskompetenciákat sajátítsanak el a képzési folyamatban, amelyek segítik az egyéni boldogulást és a sikeres társadalmi működést. Első megközelítésben a kompetenciaalapú képzés természetesen az alapoktatás feladata, de e képzettségi normák figyelembe vétele a felnőttképzésben is szükséges. A kulcskompetenciák három csoportban foglalhatóak össze: önálló cselekvés, az eszközök interaktív használata, a társadalmilag heterogén csoportokban való boldogulás. Mindezeket a kompetencia területeket egységbe foglalja a kritikai gondolkodás és a holisztikus-integrált megközelítés cselekvési struktúrája. A fő csoportok a következőképpen részletezhetők:

1 tudomány és társadalom

Önálló cselekvés: az egyén jogainak, érdekeinek és az elvégzendő szükséges feladatoknak érvényesítése, végrehajtása. Az említett cselekvési csoportok korlátainak és igényeinek készségi szintű fejlesztése. Ennek birtokában az egyén képes lesz saját maga számára élettervek létrehozására, feladatok megfogalmazására és megvalósítására. Ezen összefoglaló képességek lehetőséget nyújtanak a tágabb kontextusban való tevékenységek végzésére.

Az eszközök interaktív alkalmazása: ez a kompetencia terület magában foglalja a nyelvi képességeket és készségeket. A jelképek és szövegek interaktív használatát. A tudás és az információk önálló és visszaható alkalmazásának képességét. Mindezekon túl itt említendő a technológiai tudás megszerzésének és alkalmazásának képessége.

A társadalmilag heterogén csoportokban való boldogulás: a kommunikáció mint alapfogalom fogja egybe e kompetencia területet. Ez tartalmazza a másokkal való kapcsolatteremtés és fenntartás készségét. Az együttműködés és az empátia képességét. Mindezekon túl a konfliktusok kezelésének és feloldásának lehetőségét is, a személyiség számára.

A kulcskompetenciák legfontosabb csoportjai horizontális, tudástartalmi megközelítésben, elsősorban az alapképességeket tartalmazó tudáscsoportok. Ezek a következők:

- kommunikáció anyanyelven,
- kommunikáció idegen nyelveken,
- matematikai műveltség és alapkompentenciák a természettudomány és a technológia területén,
- információs-kommunikációs technológiával (ICT) kapcsolatos készségek,
- tanulni tanulás,
- személyközi és állampolgári (civil) kompetenciák,
- vállalkozói szellem,
- kulturális tudatosság.

A kulcskompetenciák „csomagjainak” érvényessége egyaránt kiterjed az alapoktatásra és a felnőttoktatásra.

(*Gyakorlati teendők*) A dokumentum az Európai Unió tagországai számára ajánlott cselekvési területeket is megfogalmaz. Ezek a következők:

a) Jogi szabályozás, a finanszírozási rendszerek és az ezekhez kapcsolódó szakpolitika fejlesztése. E tekintetben elsősorban két irányt szükséges megemlíteni. Egyrészt az uniós országok számára ajánlja a felnőttképzés jogi szabályozásnak és finanszírozási rendszerének egyeztetését. Ennek oka elsősorban az, hogy míg a bolognai folyamatban elindult és halad a felsőoktatási rendszerek átjárhatóságát biztosító reform, ez a felnőttképzésben nem történt meg. A felsőoktatásban egyre inkább biztosítható a tudástartalmak kreditek révén történő egyeztetése és a hallgatók európai szintű mozgása. A felnőttoktatásban ez nem így van, s ez leginkább a szakmai képzettségek kölcsönös elismerésének hiányában, illetve az egy szakmához tartozó ismeretek több országon átívelő megszerzhetőségének nehézségeiben mérhető le. A szakpolitikai fejlesztések fő iránya leginkább az általános célú felnőttképzés megerősítése felé kellene, hogy hasson. Az elméleti megközelítések hangsúlyozzák, hogy a hatékony és szakmailag felkészült felnőtt népesség kialakításához – ha úgy tetszik, a megfelelő humán erőforrás biztosításához – a kiegyensúlyozott és kulcskompetenciáiban megerősített személyiségen át vezet az út.

b) Alapvetően meg kell változtatni a felnőtt lakosság képzésben való részvételének arányait. Különösen igaz ez a 2002 után csatlakozott országok esetében. Az arányok vál-

toztatása egyrészt a politikai akaraton múlik. Nem csupán finanszírozási oldalról, hanem abban a tekintetben is, hogy mennyire ismerik el társadalmi szinten a felnőttkori tanulást. Ehhez a kinyilatkoztatásokon túl megfelelő propaganda is szükséges. Olyan egységes országokénti, olykor európai szinten egyeztetett stratégia, amely hatékonyan építi be a köztudatba a felnőttkori tanulás szükségességét. Szintén hatékony eszköz lehet e cél érdekében a nem formális tudások és képzések bevonása a tanulási rendszerbe. Például az ilyen módon megszerzett tudás formalizálása.

c) Mindezekén túl kiemelten kezel a dokumentum olyan európai szintű problémákat, mint az elöregedő társadalom, valamint a bevándorlók kérdése. Ezeknek a nagy társadalmi összefüggésekben is jelentős és összetett problémáknak jelentős képzési vetülete van. Mind az időskorúak, mind a migránsok képzése kulcsfeltétele társadalmi aktivitásuk biztosításának. Ugyanakkor mindkét képzési irány speciális módszertani problémákat vet fel.

(A jövő kérdései) Az előzőekben vázlatosan ismertetett elméleti és gyakorlati alapvetések nyomán az alábbi területeken javasol beavatkozást a dokumentum:

- Minőségfejlesztés a felnőttoktatás terén – ki kell dolgozni, vagy tovább kell fejleszteni, be kell vezetni minőségbiztosítási rendszereket. Ezek garantálhatják a képzés színvonalát és elismertségét.
- A nem-formális tanulás elismerése – olyan rendszerek életbe léptetése szükséges, amelyek képesek a felnőtt korábban, a nem formális képzések során megszerzett ismereteit elismertetni, bevonni a formális képzések sorába.
- Alapkészségek, kulcskompetenciák fejlesztésének erősödő szüksége – miután Európa szerte komoly hiányosságok mutatkoznak ezen a területen és ez minden további képzésnek feltétele, e területet erősíteni kell.
- Aktív állampolgárságra nevelés nagyobb hangsúlya – a társadalmi aktivitás növelés mind az egyén, mind pedig a közösségek érdeke.
- A helyi tanulási központok, partnerség és decentralizáció erősítése – a hozzáférhetőség kulcskérdés mindazokon a területeken, ahol jelentős gazdasági, szociális és társadalmi retardáció halmozódott fel.
- A felnőttoktatás, a felnőttkori tanulás kutatásának széleskörűvé tétele – a megváltozott társadalmi és egyéni igények feltárása, a megfelelő képzési stratégiák kidolgozása, a képzési módszertanok és tartalmak fejlesztése szükségessé teszik a korábbinál nagyságrendekkel bővebb kutatási tevékenység végzését.
- A felnőttképzési személyzet, a szakemberek képzésének fejlesztése, kiterjesztése – mind felkészültségükben, mind pedig számukban jelentősen bővíteni kell a felnőttképzéssel foglalkozó szakemberek szakmai csoportját.
- Az európai szintű és globális együttműködés szüksége a felnőttoktatásban – az egységes európai gazdasági térség, egyes társadalmi hatások globális kezelhetősége szükségessé teszik a folyamatos és hatékony együttműködést.

Ennek megfelelően a dokumentum az alábbi konkrét célokat támogatandó öt cselekvési alapvetet fogalmazta meg:

- A felnőttképzésben alkalmazni kell a holisztikus, integratív megközelítést – a mindent átfogó politikai perspektívájú szemléletet.

1 tudomány és társadalom

- Biztosítani kell az alapfokú támogatást, főként a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek számára. Meg kell teremteni a stabil, a fenntartható, helyi ellátásra épülő infrastruktúrát.
- Biztosítani kell a magas szintű felnőttképzési ellátást a szakmai és ellátó személyzet minőségi képzettségének megteremtésével.
- A formális felnőttoktatás és tanulás mellett a nem-formális felnőttkori tanulás és kreditrendszer elismerése szükséges.
- Elengedhetetlen a kulcsindikátorok felállítása, valamint a kutatási és a statisztikai rendszer továbbfejlesztése.

A lisszaboni célok elérése az Európai Unió politikusainak bevallása szerint is erősen kétséges, vagy legalábbis a távoli jövőbe tolódott. Mindezek ellenére, vagy tán éppen ezért az európai felnőtt korú lakosság képzettségi szintjének emelése olyan kulcsfeladat, amely független attól, hogy Európa lesz-e a világ legversenyképesebb térsége az elkövetkező évtizedben, vagy sem. A jelenlegi magyarországi helyzet és az unió Bizottságának ajánlása is azt mutatja, hogy menthetetlenül lemaradunk a világ fejlődőképesebb térségeihez képest, ha nem tudunk a jelenleginél nagyobb erőforrásokat mozgósítani az oktatásra. Ezen természetesen értendő a felnőttek képzése is. Különösen igaz ez Magyarországra, ahol az uniós átlaghoz képest is rosszabbak a képzettségi mutatók.

A mennyiségi növekedés nem elegendő. Olyan átfogó szemléletváltásra és minőségi javulásra van szükség, amely alapjaiban reformálja meg a hazai felnőttképzés rendszerét, a módszertan, a finanszírozás és a társadalmi szereplők hatékony bevonása terén egyaránt.

Finta Éva

Fáy András életének zempléni vonatkozásai

Bizonyos tekintetben nemcsak különös, hanem szerencsés famíliába is született Fáy András. A család Abaújból származik, ám ez az ága Pest megyébe került a 16. század tájékán. Az apa, Fáy László ötezer hold birtokosa volt. A gyermek Fáy András mégis Zemplén megyében, Sátoraljaújhelytől kb. 30 km-re látta meg a napvilágot, egy kis faluban, Kohányban. A falucska Gálszécs mellett volt található, bár ez idő tájt a térképek nem jegyzik. Gálszécs azonban már a 15. században jelentős település, amely egy képzeletbeli derékszög csúcsára esik Kassa és Sátoraljaújhely között.

Kohány lakossága ruténokból állt, akik a görög katolikus vallást gyakorolták. Badics Ferenc 1890-ben kiadott munkájában részletes leírását adta annak a környezetnek, amelyben Fáy megszületett. „A falu közepén ős vadgesztenyék árnyékában áll a Kácsándy-kastély, melynek kínai fákkal és alakokkal díszített szobájában született 1786. május 30-án.” – írja a szerző.¹ A kohányi kastély az apa első feleségének, Kácsándy Erzsébetnek volt a hozományja, aki azonban kilenc évi házasság után elhalálozott. Négy gyermeket hozott világra, közülük a két lány érte meg a felnőttkort. T. Erdélyi Ilonánál olvashatjuk: „A három „Kácsándy-kisasszony” kassai háza szolgált Kazinczy Ferenc „kassai érzelmek iskolájának” színhelyéül.”² Erzsébet volt a legidősebb, „Süsie” és „Tercsi” a korabeli rokokó szalonok üdvöskéi, s közülük Süsie Kazinczy beteljesületlen szerelme, aki végül az erdélyi Gyulai Ferencet választotta férjéül. Ebben a rokonságban szinte minden szereplőnek van irodalmi vonatkozása. A negyvenéves korában elhunyt Teréz, gróf Rhédey Lajosné volt ugyanis az a gyászos emlékezetű hölgy, kinek búcsúztatóját Csokonai írta *A lélek halhatatlansága* címmel, s akinek temetése kapcsán végzetes betegsége kiújult.³

Fáy László a gyászév letelte után feleségül vette a gálszécsi Szemere Krisztinát, Szemere László lányát, akivel Nógrád megyei birtokrészt is kapott. Az új házasság azonban még egy ideig a Kácsándy-kastélyban éltek, Andráson kívül még két gyermekük született itt. Ám a másik nagyapát ki kellett segíteni a cserháti dombok között lévő birtok gazdálkodásában, ezért Fáy László Gombára költözött családjával. András nevű gyermeküket nem vitték magukkal, őt a gálszécsi nagyszülőknél hagyták, ahol kezdettől nevelkedett. Feltehetően kicsinek és gyöngének találták a gyermeket a hosszú utazáshoz, költözködéshez, a változásokhoz. Badics Ferenc könyve tudósít bennünket arról, hogyan számoltak be a nagyszülők a fél éves gyermek állapotáról szüleinek: „A kis Andriska Isten kegyelméből friss, már foga is van, már jó táncos az új cipőkben, nem kell rajta gondolkodni, van és leszen is reá gondunk.”⁴ Fáy András tehát Gálszécsen töltötte gyermekkorát, még akkor is, amikor nagyapja, Szemere László elhalálozott, s mostoha nagyanyja gondjaira maradt. A rutén környezet azonban nyelvhasználatát a későbbiekre nézve is meghatározta. A pontatlanul tótosnak nevezett, valójában szlávós nyelvjárást felnőtt korában

1 tudomány és társadalom

sem tudta teljesen levetkőzni. Játsszótársa négy éves korától ugyanis egy rutén fiúcska volt, a kertész gyermeke. A hat éves kislít nem írárták iskolába, Sárospatakról járt hozzá egy Péterfi nevű tanító. Ám az otthoni környezet nem kedvezett az oktatással némiképp együtt járó szigornak, s a gyermek Fáy nem sokra jutott a házitanítóval. Ezért hét évesen rendszeren beiskolázták Patakra, ahol mostohatestvére már „grammatista” volt, ahogy Badics Ferenc könyvéből megtudjuk.⁵ A két gyermekre a család egy magántanító segítségével akart vigyázni. Sinka Mihály azonban, aki ezt a feladatot elvállalta, mély és keserű nyomokat hagyott a kisdíák lelkében. T. Erdélyi Ilona megkockáztatja azt a feltevést, hogy talán éppen ez a bánásmód keltette fel benne a későbbiekben a pedagógia iránti érdeklődést. Sinka Mihály nevelői tudománya ugyanis a mogyorófavesszőben találtatott, amit gyakran suhintgatott is elrettentő vagy oktató szándékkal. Később alighanem az ő alakját ismerhetjük fel Fáy *Közös ház c.*, a maga idejében igen népszerű színművében,⁶ de *A jó tanító* című epigrammájában is.

Patak ekkoriban kiemelt helyet foglalt el az oktatásban. A reformáció idején alapított kollégium a felvidéki protestantizmusnak adott helyet, s itt képezték a vidék papjait, tanítóit. 1793-tól, amikor Kövy Sándorral az élen a magyar jogtörténetnek is tanszéket állítottak, a pataki főiskola komoly kihívást jelentett Debrecennek.⁷ A 18. század utolsó évtizedében még a latin volt az oktatás és a társalgás nyelve. Ám a világesemények híre Patakra is eljutott, s a diákság a magyar köztársaság eszményképével öltötte magára apái ruháját és ősei nyelvét. A latin tartotta helyét az oktatásban, de már találtak módot és alkalmat a magyar nyelv ápolására is. Ebbe a világba csöppent be hét évesen a városban lakó „publicus diák”-ként Fáy András. Minden hatott rá, és mindent megtanult, amit a világtól távol eső, kb. ötezer lelkes kisvárosban megtanulhatott. Igaz, szép mozgást, elegáns beszédet itt nem igen látott. A diákok darabosak, vidékiesek voltak, mint ő maga, de nagyanyja házánál felfigyelt Kazinczy finom modorára, könnyed társalgási stílusára, s ez is hatott rá. A rokon Kazinczy másban is példát jelentett számára. Megtanulta verseit, s a német és a francia nyelv iránt is általa kezdett érdeklődni, bár Patakon ennek az ismeretnek csak alapjait rakhatta le. Új magántanára is lett Kovács István személyében, aki több empátiával foglalkozott a gyermekkel, s az iskolai tananyagon túl is odafigyelt rá. Felfedezte készségeit, s gondja volt azok ápolására. A főiskola híres kórusába nem tudta bejuttatni, de Badics Ferenc szerint szerzett egy cigányprímást, aki tanította hegedülni.⁸ Az iskola minden szigora és zártsága mellett is sokfelé nyitott kaput a szellemnek. Igaz, a kollégiumi életforma szigorú és puritán volt. Reggel hétre kellett megjelenni, a szerda és a szombat szünnap volt. Télen többször megfázott a diák, míg a sáros utcákon eljutott a kollégiumba. Fáy is gyakran betegeskedett az első években, de előmenetelével és magatartásával nem volt baj. Első helyre került az osztályban. Tizenkét évesen néhány hétig beteg tanárát, a tankönyvíró Gelei Józsefet is helyettesíthette a katedrán.

A Patakon diákoskodó Fáy gyerekek 1794-ig Gálszécsen töltötték a rövid szüneteket, s csak aratás idején utaztak szüleikhez Gombára. Ennek az életformának a nagymama halála vetett véget. Ezt követően télen is Pest megyében töltötték a szünidőt, ami meglehetősen kalandos utazásokat jelentett. A szülők a nyári vakációban összeállították a fiúk egész évi ruhatárát, s azon csak a következő nyáron változtattak. Takarékosra és egyszerűsége nevelték ezzel a fiúkat, akik a tanév közben maguk oldották meg ruháik karbantartását, javítását. Mai felfogásunk mellett ez elég különös, mivel az apa minden évben bőkezűen adakozott a kollégium javára.⁹ Szállásukat és étkezésüket is puritán

módon oldotta meg a család. Dávid Péter kántornál laktak, s itt is étkeztek. Kéthavonta ugyan kaptak „utánpótlást” Kohányból, de rendszeres táplálkozásuk épp olyan szegényes volt, mint a kollégiumi konyhához szokott diákoké.

Ebben az iskolarendszerben alapvető volt a tisztelet és a hierarchia. A kisebbek engedelmessé váltak a nagyobbaknak, a magántanítók 2-3 havonta bemutatták tanítványukat a „nagytanároknak”, akik figyelemmel kísérték a kisebbek magaviseletét, tanulmányi előmenetelét. Fáy még öregkorában is emlékezett arra a megilletődött tiszteletre, amit tudós tanárai jelenlétében érzett. 1799-ig tanult Patakon, ahol elvégezte a korabeli elemi és gimnáziumi osztályokat, amelyeket a kor latin néven így tartott nyilván: lector, coniugista, grammaticus, syntaxista, rhetor, poeta és logicus évfolyam. Alsóbb osztályokban esküdt diákok voltak az oktatói, a négy felső osztályban Váradi Pál és Gelei József tartozott a „humaniorum professorai” közé.¹⁰

1799-ben unokatestvéreivel, Szemere Pállal és Szilassy Lászlóval Pozsonyba ment tanulni az evangélikus líceumba, leginkább a német nyelv elsajátítása végett. Szemerevel közös szállása is volt. Négy évet töltött itt, s közben kitűnően megtanulta a nyelvet. De másban is jelentősen előrelépett. A német nyelvű polgárváros a kor művelődési központja volt, s így minden divatos írótól olvasott, minden kulturális és társadalmi mozgást figyelemmel követte. Lafontaine, Wieland, Iffland, Jean Paul (Friedrich Richter) művein és szellemén töltekezett, s a városi életformával is megbarátkozott. Érdeklődni kezdett a rajzolás iránt, s hegedülni is tovább tanult Lavotta Jánostól, hogy később a zeneszerzéssel is megpróbálkozzon.¹¹ 1802 májusában összeült a diéta, s Fáy is a politikai élet bűvkörébe került. Országosan ismert követek szónoklatait hallgatták az ifjak a karzatról. Ennek a tapasztalatának később, amikor visszatért Patakra filozófiát majd jogot tanulni, nagy hasznát vette. A főiskolai anyagok tanúsága szerint Fáy 1803 és 1805 között végzett ismét stúdiumokat. A teológiát Porkoláb István, a latint Szombathy János, a filozófiát Rozgonyi József, a statisztikát, magánjogot és politikát Kövy Sándor tanította. Szemerevel együtt hallgatta e tárgyakat, s a nem tógás diákok összeírásánál 1804-ben ott találjuk a névsorban Szilassy Lászlót is. A három unokatestvér tehát ismét együtt van. Kövy országos hírnévre szert tett módszert vezetett be, a gyakorlati törvénykezést. Létrehozott egy fiktív közigazgatási egységet, a „Pánczél-vármegyét”¹² ahol a tanulókat megválasztották fő- és alispánná, jegyzővé, szolgabíróvá. Királyi táblát is alkottak, ahová ügyvédek nevezték ki. Valóságos megyét épített fel tanítványaival, akik mire befejezték tanulmányaikat, teljesen készen álltak a feladatok betöltésére. Ez a módszer nagy varázssal hatott még a magasabb tisztségekben lévőkre is, mégis betiltották 1823-ban, mert Kövy és diáktestülete olyan igazi, társadalmilag érzékeny kérdésekhez nyúlt, mint pl. az adó és az újoncok megszavazása.¹³

Fáy eminens diákként a 4. helyet foglalta el a ranglétrán. Kövy vele korrepetáltatta a tanítványait, diáktársai pedig első alispánná választották. T. Erdélyi Ilona írja, hogy „a tanulásban éppúgy kitűnt, mint az énekben és a táncban”.¹⁴ Mozgalmas diákéveit azzal fűszerezte a szünidőkben és ünnepek idején, hogy Zemplénben, Abaújban, Borsodban végiglátogatta kiterjedt rokonságát. Így ismerte meg e vármegyéket s azok nemesi világát. 1803-ban történt vele két igen személyes és szomorú esemény. A súlyosabb, hogy édesanyja meghalt, a kellemetlen, hogy himlős lett. Ahogy Kazinczy beszámolt róla, betegségéből felgyógyult, ám a himlő „arcát elmocskolta, de szívében semmi himlő nem tevékárt, az tiszta”.¹⁵

1 tudomány és társadalom

Pataki élete 1805-ben valójában be is fejeződött. Pesten lett joggyakornok, s már csak alkalmanként tért vissza gyermekkorra és ifjúsága színterére, Zemplénbe, Patakra, amikor László nevű öccsét kísérete az iskolába vagy ment érte. Nem is volt más teendője ezen a vidéken. Bár kitűnő képesítéssel végzett, s az ügyvédi vizsgát is letette, sohasem lett ügyvéd. Már ifjan főszolgabíróvá akarták választani, de az ellenjelöltet alkalmasabbnak tartotta a tisztségre, s visszalépett. Pedig ő maga vallotta egy helyütt, hogy: „de nehéz megvallani az embernek, hogy más derekabb nála.”¹⁶ Pataki diákélete bizonyítja, hogy mindig szorgalmas és tehetséges tanulója volt iskolájának. Készségei igen szerteágazóak voltak, de mindenképpen kitűnt gyakorlati érzéke, praktikus természete. Annál meghökkentőbb az a szerénység, amivel pályája elején visszautasította a gyors sikert. Fáy tehát mindenekelőtt igen jellemes férfiú volt, aki a közérdeket saját érdekei fölé tudta helyezni.

Közhelyszámba megy nevének említése kapcsán, hogy tanító meséket, bölcseségeket írt, s nem is gondolnánk, mi mindennel foglalkozott még, képességeinek mekkora skálája színesítette személyiségét. Már ifjan verselt, bár a német szentimentalisták hatására természetével ellenkező mélabú öntötte el írásait, amelyet a későbbiekben igen távolinak érzett magától. Ettől függetlenül hatásos volt és népszerű, az olvasók kedvelték. Írt regényeket és színműveket, s ezekkel is nagy sikert aratott. Nagy hatással volt Széchenyre is, s 1820 és 1840 között Fáy Széchenyi mellett a közélet másik jelentős szereplője. Ő szervezte meg az első magyar pénzintézetet, agitált a Lánchíd megépítéséért. Egy ideig bankigazgató volt, de színházigazgatást és színházszervezést is vállalt. Szociális érzékenysége, empátiája okán foglalkozott a koldusok problémájával és a nőneveléssel is. Pedagógiai tevékenysége a gyakorlat felé terelte a teoretikus oktatást, a német minta ellenében a görögöt választotta. A természet törvényeire, a józan észre, az egyszerűségekre alapozott. Igazi bibliofil volt, s ez baráti kapcsolataiban is megnyilvánult. Saját könyveit díszes kötésbe öltöztette, ha baráti ajándéknak vagy cserealapnak szánta. Ojtozi Eszter írja: „nagy gondot fordított a saját könyvtárára és barátait is egyedi darabokkal lepte meg. A debreceni Egyetemi Könyvtár őrzi azt a több kötetes, bőrkötéses, aranymetszéses filozófia történetet, melyet Telepy Károly festőnek ajándékozott.”¹⁷ Kossuth megjelenéséig Fáy volt a pesti ellenzék vezére. Ő készítette elő az első magyar biztosító megteremtését. Értett a statisztikához, a valószínűség-számításhoz. 1831-ben az MTA tiszteleti tagjává választották, később három évig a Kisfaludy Társaság első igazgatója volt. Nem csoda, hogy kivívta közvetlen környezete féltékeny és kissé ironikus megjegyzését, miszerint ő a „nemzet mindenese”. Unokatestvére, Szemere Pál ragasztotta ezt a jelzőt Fáyra, de Mikszáth Kálmán sokat finomított rajta. Egyik róla készült írásában megjegyezte, hogy ha nem Széchenyi kapta volna a legnagyobb magyar jelzőt, akkor az Fáy Andrásnak járna ki, mint ahogy a „haza bölcsé” rang is, amit már Deák Ferencre testált a közvélemény. Ezért Fáynak nem marad más, csak amit unokatestvére örökített rá: „a nemzet mindenese”.

Ez a nagyszerű ember, aki valójában korlátlan képességeivel bármilyen feladatot remekül el tudott látni, megtorpant az 1848-as forradalomban. Se mellette, sem ellene nem tudott állást foglalni. Ő, aki a folyamatos építés mellett kardoskodott, nem találta a helyét egy olyan történelmi feladatsorban, amely a rombolással kezdi a rendteremtést. Visszavonulása tétlenségre kárhóztatta. A szabadságharc bukása után új szelek fújtak, új tehetségek léptek a közéletbe, Fáy szerepe elhalványult. Utolsó, 78. születésnapján az irodalmi élet, a Kisfaludy Társaság tisztelgett a nagy múltú öreg előtt, hiszen egykor mozgalmas kultu-

rális és szalonélet folyt körülötte. Ám úgy halt meg 1864. július 26-án, hogy nekrológiájában Arany János egyszersmind egy letűnt világ előtt is fejet hajtott.

Utóélete a 20. század második felében sajnálatosan megkopott. Művei nem jelentek meg. 1941-ben Fáy András Társaság néven alapítottak művelődési egyesületet Szerencs székhellyel, amely 1948-ig működött. Első elnöke Farkas Andor, utolsó elnöke Újszászy Kálmán volt. Folyóirata, a *Zempléni Fáklya*, mindössze 11, ebből két összevont számot élt meg, s a háború miatt 1944-ben megszűnt.¹⁸ Fáy András sárospataki emlékművét Szathmáry Gyöngyi készítette, ez az iskolakerti szoborparkban áll. Egykori szálláshelyét a mai Kossuth utca 22. számú házon dombormű jelzi. Mindkét alkotást 1986-ban avatták fel.¹⁹

Fáy András közéleti gondolkodása, cselekvő természete mindig az aktuális feladat mellett jelölte ki a helyét, amelyhez a reformkor ideális keretet biztosított. Talán univerzális tehetsége, mindenben sikeres próbálkozásai „okolhatók”, hogy élete során tartósan nem maradt meg egyetlen foglalkozás, egyetlen életcél megvalósítása mellett sem. Életműve azonban így is egész és sok tekintetben példaértékű.

Jegyzetek

¹ Badics Ferenc: *Fáy András élete és művei*, MTA, Budapest, 1890, 1.o.

² T. Erdélyi Ilona: *Fáy András és kora*, in: *Fáy András: A Bélteky-ház*, s.a.r.: Horváth Zsuzsa, PPKE BTK, Piliscsaba, 2002, 356.o.

³ Vö: Takács Béla: *Csokonai Vitéz Mihály Rhédey Lajosné temetésén = Református Egyház, XXVIII. évf. 1976. 7. szám, 152-153.o.*

⁴ Badics: i.m. 10.o.

⁵ Badics: i.m. 17.o.

⁶ T. Erdélyi Ilona: i. m. 357.o.

⁷ Vö: Benda Kálmán: *A Kollégium története 1703-tól 1849-ig*, in: *A Sárospataki Református Kollégium története, Református Sajtóosztály, Budapest, 1981, 107.skk.o.*

⁸ Badics: i.m. 28.o.

⁹ *Fáy András egy 1813-as levele szerint édesapja évente 30 rénes forinttal támogatta a pataki kollégium professzorainak fizetését.*

¹⁰ Badics: i.m. 24.o.

¹¹ *Badics ezekről az évekről fontosnak tartotta megjegyezni, hogy olvasottságával is figyelmet keltett, így vált itt a nyelvtan- és szótáríró Márton József munkatársává.*

¹² *Ennek Patak egyik hegye lett a névadója, amelyet manapság a kavicsbányászat lassan eltüntet, csak Kövy vármegyéje őrzi nevét.*

¹³ Benda: i.m. 108-109.o. 1827-ben Nádor vármegye néven ismét létrehozták.

¹⁴ T. Erdélyi Ilona: i.m. 357.o.

¹⁵ *Kazinczynak Guzmics Izidorhoz küldött 1824. december 13-ai levelét idézi Badics: i.m. 43.o.*

¹⁶ *Idézi: Fenyvesi András: A sárospataki kollégium jeles tanítványai = Borsodi Művelődés, VI. évf. 3. szám, 1981. szeptember, 64.o.*

¹⁷ Ojtozi Eszter: Fáy András három könyvajándéka sajátkezű dedikációival = *Magyar Könyvszemle*, 2001. 1. szám, 138.o.

¹⁸ Vö: Farkas Andor: Szerkesztői előszó a Zempléni Fáklya első számához, 1941 = *Zempléni Múzsza*, I. évf. 3. szám, 2001. augusztus, 64-66.o.

¹⁹ Horkay László: Közkinccsek. Sárospatak szobrai, domborművei, emléktáblái, Sárospatak, 1997, 32-33, 124-125.o.

Lány arckép

Dobány Zoltán

Társadalmi-gazdasági viszonyok a Hernád völgyében a 18-20. században

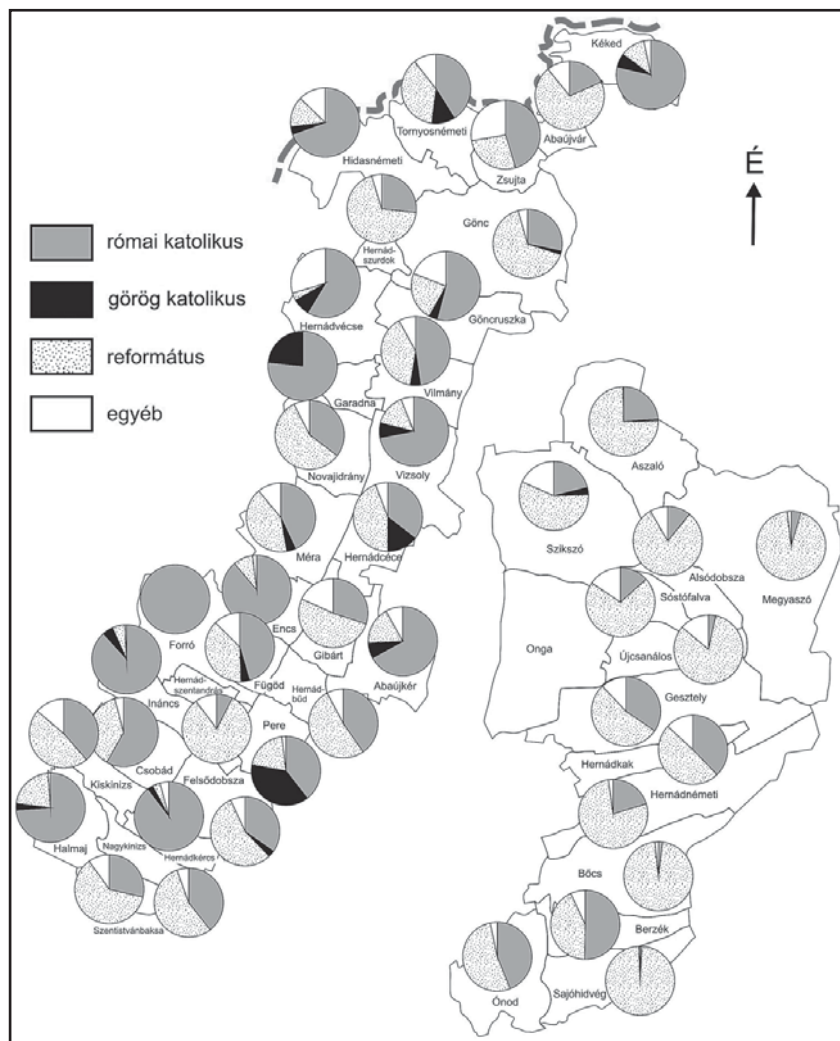
Az Észak-magyarországi középhegységet tagoló keresztirányú völgyek közül a Hernád-völgy a legjelentősebb, amely évszázadokon át sajátos szerepet töltött be a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában és az anyagi javak cseréjének a biztosításában. A déli medencesíkság (az Alföld) és az északi hegységkeret (a Felvidék) között természetes átjáróként lehetővé tette a gazdasági javak áramlását, miközben a völgyben folytatott polikultúrás gazdálkodás révén jelentős számú népességet tudott eltartani. A komplex eredetű (tektonikus-eróziós), itt-ott teraszokkal tarkított, viszonylag széles völgyben – a mai országhatár és a torkolat között – mintegy félszáz olyan település állt, amelyeknek kisebb-nagyobb határterülete a völgytalpon feküdt. E falvaknak (és néhány mezővárosnak) a kiterjedése a 18-19. században még meghaladta a 700 km²-t. Az átlagosan 4-6 km széles, magyarországi szakaszán kb. 60 km hosszú Hernád-völgy ettől némileg kisebb felszínt foglal el.

A települések egy része a folyóhoz közel, az alacsony, ármentes síkságon jött létre, más részük folyóteraszokon, valamint a domblábi és a hegylábi lejtőkön. A liget- és láperdő-maradványos, öntésföldekkel tarkított folyó menti hullámtér peremén három jelentős kiterjedésű magaspartra is felkúsztak egyes falvak határterületei. A zömmel gyenge állékonyságú, főként pannóniai üledékekből álló magaspartok nagyobb részét tömegmozgásos jelenségek veszélyeztették, ami gazdasági hasznosíthatóságukat alapvetően befolyásolta. A völgy mentén elterülő falvak közül csak kevés olyan akadt, amelynek határa kizárólag az ártéri, illetve az ártér peremi síkságon feküdt volna. Északon, a bal parti települések némelyikének a határterülete felnyúlt a mérsékeltén tagolt és erodált alacsony, erdő borította domb- és hegyhátak térszíneire is, míg délebbre a hegységelőtéri hordalékkúp-síkság nyújtott jó lehetőséget a gazdálkodás számára. Az átellenes parton lakók a Cserehát erősebben tagolt, agyagbemosódásos barna erdőtalajjal fedett cseres-, néhol gyertyános-tölgyes erdőiből hasítottak ki kisebb-nagyobb parcellát. A Hernád-völgy alsó szakaszán – mindkét part mentén – elhagyott folyómedrekkel átszótt, réti talajosodó öntésföldekkel borított felszínen gazdálkodtak a helybéliek.

A Hernád-völgy településeinek különböző tájtypusokat érintő fekvése, a sajátos éghajlati adottságok (a Hernád-völgy alsó és középső folyása mentén az alföldi karakterű éghajlat dominál, a határhoz közeledve azonban már a hegyvidéki jelleg a meghatározó) s az ezekből kiaknázható előnyök valószínűleg nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy e falvak népessége évszázadokon át eredményesen tudott megbirkózni a természeti és a társadalmi-gazdasági nehézségekkel. Ha voltak is kritikus időszakok életükben, azok elmúltával előbb-utóbb képesek voltak újra reorganizálni gazdaságukat, és stabil szinten folytatni polikultúrás gazdálkodásukat.

A 18. század eleje éppen ilyen kritikus időszaknak tekinthető. A 17. század végének török ellenes harcai, majd az ismétlődő felkelések, a Rákóczi-féle szabadságharc, a járványos betegségek (pl. az 1707-1711 körül tomboló pestisjárvány) együttesen a népesség nagymértvű fogyását idézték elő az akkor három vármegyéhez tartozó Hernád-völgyi településeken is. Hidasnémeti, Hernádvecse, Abaújkér, Fügöd, Méra – s a sort még folytathatnánk – teljesen elnéptelenedett, némelyik falu több évtizedre is. 1715-ben jó néhány településen csak egy-két jobbágyportát írtak össze. A korábban fontos mezővárosnak számító Göncről is mindössze 33 adózóról tesz említést a korabeli forrás. Az újratelepíté-

1. ábra. A népesség vallás szerinti megoszlása Fényes Elek szerint (Onga adatai nélkül) – Szerk.: Dobány Z.)

sek eredményeként néhány évtized alatt újra növekedett a völgy falvainak a népesség. A telepések a környékbeli vármegyékből jöttek (elsősorban szlovákok, ruszinok és magyarok). A más nemzetiségekhez tartozók viszonylag hamar asszimilálódtak a túlnyomórészt magyarok lakta vidéken, így a Hernád-völgy népessége etnikai szempontból továbbra is megőrizte viszonylag homogén jellegét. A 18. század végére a népesség száma már meghaladta a 30000 főt, az átlagos népsűrűség pedig elérte a 47 fő/km²-t, ami lényegesen meghaladta a korabeli 29,4 fő/km²-es országos átlagot. Bár a népesség száma később már jóval kisebb mértékben növekedett (1941-ben 57136 fő élt a településeken), a Hernád-völgy népsűrűsége mindig magasabb volt, mint a környékbeli tájak átlagai. A vizsgált időszakban differenciáltan változott a népesség száma az egyes településeken. Némelyikben szinte változatlan maradt (pl. Kékeden, Zsujtán, Hernádszurdokon), míg másokban jelentősen növekedett (pl. Szikszón, Hernádnémetiben). Néhány település már a 19. században elérte népesség-maximumát (pl. Abaujvár, Zsujta, Gönc), s az 1940-es évekre a völgy településeinek a harmada tartozott ebbe a kategóriába. Az ezt követő évtizedekben – különböző ütemben és eltérő okok következtében – a falvak egy részében már megindult a népesség fogyása.

A 18. század végén, 19. század elején a Hernád-völgy népességének valamivel több, mint a felét a református felekezethez tartozók, kisebb részét (kb. a népesség 40%-át) a katolikusok (a római és a görög katolikusok) alkották. Több településen a reformátusok abszolút többségben voltak, máshol fordított volt az arány. Néhány faluban a görög katolikusok alkottak nagyobb hitközösséget. Az egyéb felekezetekhez tartozók közül a zsidók említhetők, akik legnagyobb számban Szikszón, Göncruszán, Zsujtán, Mérán, Göncön, Idrányban éltek, de alig volt olyan hely, ahol ne akadt volna néhány zsidó lakos. A Hernád völgyében a 18. században jelentek meg nagyobb számban, s főleg a vegyes lakosságú falvakban telepedtek meg, később már mindenütt. A gazdasági élet szinte minden területén nagy aktivitás jellemezte tevékenységüket, s a települések szellemi és kulturális életében is komoly szerepet töltöttek be. (1. ábra)

A Hernád-völgy településeinek sajátos – de korántsem egyedi – demográfiai jellegzetesége az volt, hogy a 19. század második felétől a reformátusok száma és aránya folyamatosan csökkent, ugyanakkor a római és a görög katolikusoké növekedett, elsősorban a reformátusokénál nagyobb természetes szaporodás következtében. Ennek ellenére a puritán életmódot folytató, ám a gazdálkodás tekintetében racionális szemléletet követő, éppen emiatt általában módosabb református népesség a falvak többségében kezében tartotta a gazdasági élet irányítását. Az egyes településeken belül, illetve a települések között a felekezeti hovatartozás jelentős mértékben befolyásolta a társadalmi kapcsolatok szintjét és rendszerét is. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy néhány lakóhelyen igen magas volt a kiskisnemesek aránya, ami a társadalmi-gazdasági viszonyokat egészen a 20. század közepéig alapvetően meghatározta. Mindezek mellett a népesség vagyoni helyzetéből fakadó sajátos osztálytagozódás is meghatározó volt a társadalmi-gazdasági viszonyok terén. A 19. század második felétől rendelkezésre álló adatok szerint a túlnyomórészt agrártevékenységet folytató Hernád-völgyi népesség kevesebb, mint 1%-át alkották a viszonylag tőkeerős nagy- és középbirtokosok. A gazdasági életben nagyon fontos szerepet betöltő 10-100 katasztrális holdon gazdálkodó középparasztság aránya viszont alig haladta meg a 10%-ot. A gazdasági fejlődés szempontjából legkisebb jelentő-

1 tudomány és társadalom

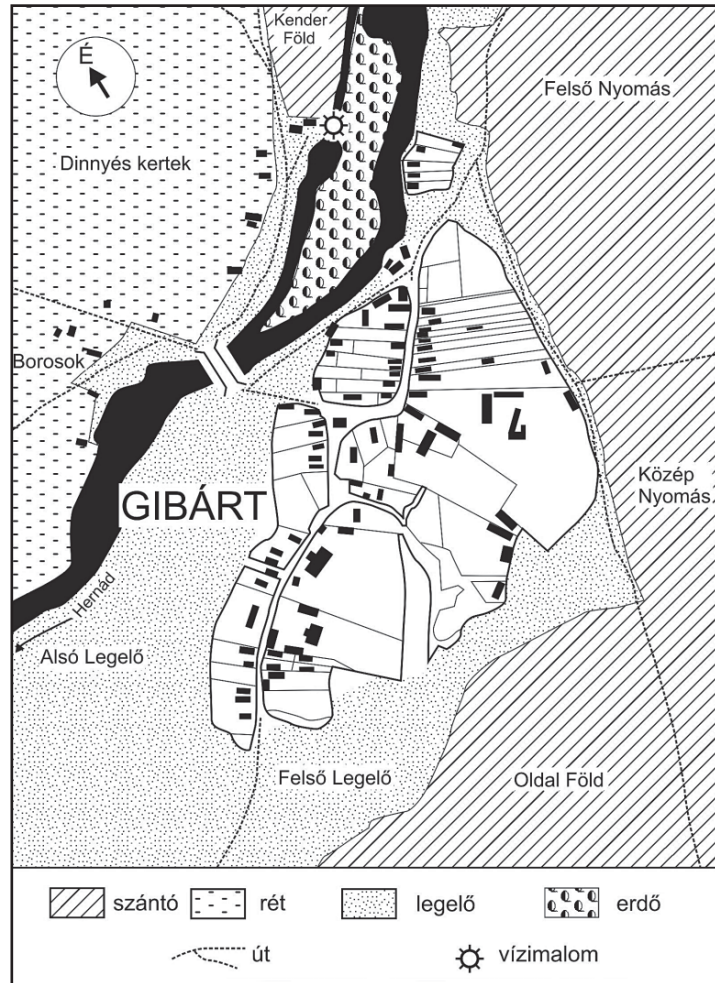
ségű mezőgazdasági munkások és cselédek aránya ellenben magasabb volt, mint 80%. Az ugyancsak fontos kispolgárságot alkotó kereskedő és iparos réteg aránya csak egyes nagyobb településen (Szikszón, Göncön) említhető.

A Hernád-völgy népességének gazdasági kondíciói, társadalmi viszonyai alapvetően befolyásolták a települések arculatát is. Az eltérő természeti tájak közötti kapcsolattartást biztosító, kontinentális útvonalként is szolgáló Hernád-völgy 18-19. századi település-rendszere (egy-két kivételtől eltekintve) az Árpád-kori településhálózat alaprétegéhez tartozott. A környező vidékhez hasonlóan e völgyet is a kétszintű településhierarchia jellemezte, amelynek egyik alapelemét a jobbágyfalvak (és kisnemesi falvak), másik elemét a mezővárosok alkották. A népesebb lakóhelyek közül Ónod, Megyaszó, Szikszó, Aszaló, Forró, Gönc, Göncruszka és Vizsoly rendelkezett mezővárosi jogállással. Bár e települések társadalmi-gazdasági súlya korántsem volt olyan mérvű, mint Kassáé vagy Miskolcé, a folyó menti települések gazdasági életét – differenciáltan – azért befolyásolták. Szikszó, Aszaló és Forró vonzási körzetébe a csereháti települések egy része is beletartozott, Gönc a (magyarországi) Hernád-völgy északi felére és a Zempléni-hegység településeinek némelyikére fejtett ki eltérő mértékű hatást. A falvak többsége szalagtelkes volt (egy vagy többutcas), de a völgy déli részén már kétbaltelkes (kertes) település is előfordult (pl. Ónod, Megyaszó).

A 18. század végét jellemző települési viszonyokról elsősorban az első katonai felméréshez készített katonai leírásokból szerezhetünk tudomást. Ezek szerint a legtöbb faluban a templomon, az udvarházakon, a fogadón kívül alig volt egy-két szilárd alapú és falazatú ház. A folyó menti települések több mint ötezer, nagyrészt földből és fából épült házában átlagosan 6,2 fő lakott, meglehetősen szegényes körülmények között. Az 1 km²-re jutó házak száma 8,5 volt (a szomszédos Csereháton 6,3), néhány településen ennek a duplája. (2. ábra)

Lényegében a fentebb említett mezővárosokat is hasonló kép jellemezte, bár Szikszón és Göncön a fontosabb funkciót betöltő épületek már kőből épültek. Bár a völgy peremein a geológiai viszonyok kedvezőek voltak a kőbányászatra, a 19. század végéig a kő alárendelt szerepet játszott a völgytalp sokkal olcsóbban előállítható építőanyagaival szemben. A többségében hármasszoros lakóházak alig több, mint 10%-a épült csak kőből, a többség vályogból és sárból készült, szilárd alap nélkül. Ebben a tekintetben a korabeli országos átlaghoz képest a Hernád völgyében lényegesen kedvezőtlenebb volt a helyzet, és a házak tetőfedő anyagait tekintve is hasonló állapotokról tanúskodik a korabeli statisztika. A zsúp egyeduralmú tetőfedő anyag volt a legtöbb településen, ami azon túl, hogy sűrűn kellett javítani, még fokozott tűzveszélyt is jelentett (pl. Szikszón 1852-ben egyetlen tűzvész során 474 épület enyészett el).

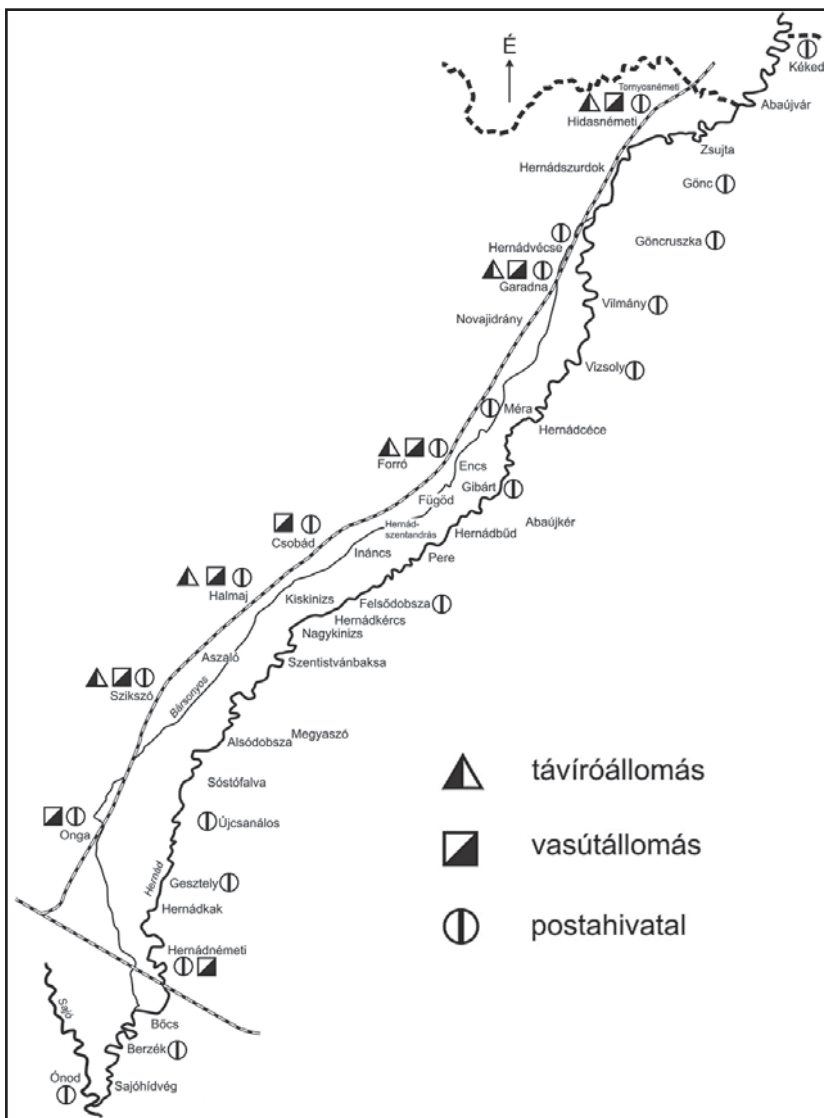
A falvak utcái – szilárd burkolat híján – siralmas képet mutattak, különösen nedves időszakokban. E kedvezőtlen képen valamit javított az, hogy a Hernád völgyében, a Pest-Buda-Miskolc-Szikszó-Forró-Kassa postaútvonal részeként a 18. században postaszolgálatot, s hozzá az év nagy részében járható utat építettek, amely érintett jó néhány Hernád menti települést is. Kezdetben Szikszón, Forróon, Hidasnémetiben, valamint a Hernád túlsó partján, Vizsolyban működött postaállomás. Hidasnémetiben ún. osztó postaállomás állt, ott ágazott el ugyanis az a postaút, amely Vizsolyon át Tállyára és Tokajba, onnan pedig Debrecenre át Erdélybe vezetett. Borovszky és mások adatai szerint az említett

2. ábra. Gibárt szalagtelkes belsőisége a 19. század közepén (Kéziratos térkép alapján, egyszerűsítve) – Szerk.: Dobány Z.

postautón a 18. század végén hetente kétszer közlekedett postakocsi, s postaküldeményeket is kétszer továbbítottak. A 19. század második felétől (1853-tól) már heti négyre növelték a járatok számát.

Amikor a vasútvonal megépült a Hernád-völgy jobb parti részén (1860), a helyzet annyiban változott, hogy a postai szolgáltatás gyorsabb lett, és további településekre is kiterjedt. A közlekedési és szállítási lehetőségek javulása mellett a vasúti távíróvonal és távíróállomások kiépítése is megtörtént, amely még inkább felértékelte a Hernád-völgyi települések szerepét. Rövid idő alatt a miskolc–kassai vasútvonalon négy terménybegyűjtő és -átrakóhely alakult ki jelentős vonzásterülettel (Szikszó, Halmaj, Encs és Hidasnémeti). (3. ábra)

3. ábra. Vasút- és táviróállomások, postahivatalok a Hernád völgyében a 19. század végén – Szerk.: Dobány Z.

A munkaerő és a gazdasági javak mozgása mellett az információáramlás fő tengelyét is a vasútvonal jelentette, hiszen posta- és táviróállomások még évtizedeken át csak a vasútvonal menti településeken üzemeltek, a távolabbi falvak lakói így kénytelenek voltak azok közreműködésével igénybe venni a lehetséges szolgáltatásokat. Egyébként a vasút és a hozzá kapcsolódó infrastruktúra kiépítése nem csupán a vasútvonal mentén fekvő

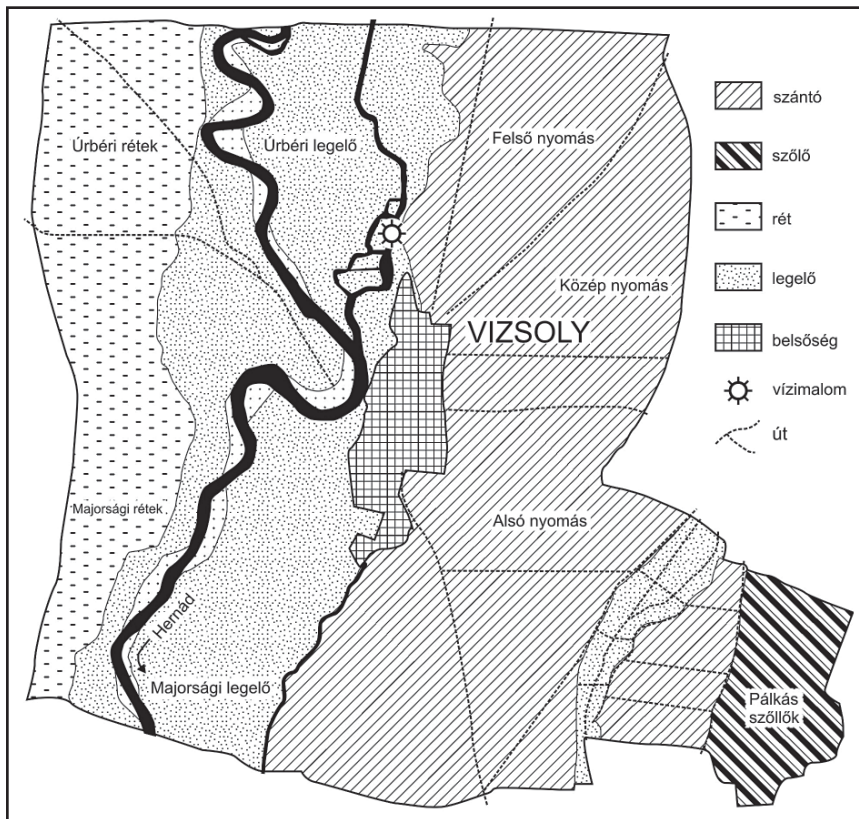
települések fejlődésében játszott komoly szerepet, hanem a vizsgált települések mind-egyikében hozott valamilyen mértékű pozitív változást. Mindemellett az is tény, hogy a vasút megjelenése az addig jelentős gazdasági haszonnal járó távolsági kereskedelmet és fuvarozó tevékenységet egyre inkább háttérbe szorította a vidéken.

Végül is a Hernád-völgy rurális térségéből a 18-20. században csak Szikszónak és Göncnek sikerült némileg a többi település fölé emelkedni. Szikszó a 19. század második felében szolgabírószági székhely lett, és a királyi járásbírósnak is helyet adott. A korábbi mezővárosi kiváltságait 1866-ben elvesztő településen vasút-, posta- és távíróállomás, kórház, takarékpénztár és egyéb hitelintézet, tűzoltóság stb. működött. A legkisebbek számára óvoda, a különböző vallási felekezeteknek saját népiskola állt rendelkezésre, s egy ideig református gimnázium is volt a településen. A fontos közlekedési folyosó mentén fekvő, egykor említést érdemlő mezővárosi kisiparral rendelkező, a gazdasági nagytájak kontaktzónájában fekvő vásáros hely már a 19. század első felében kiterjedt vonzáskörzetet alakított ki (lényegesen nagyobb, mint ahogyan azt Bácskai Vera és Nagy Lajos körülhatárolták). A 19. század végére Szikszó az urbanizálódás egyre több jelét hordozta magán, egyedüli településként a Hernád-völgy vizsgált szakaszán. 1920 után – mint kényszerű közigazgatási központ – tovább fejlődött (utcarendezés, közvilágítás kiépítése stb.). Gönc, amely 1570-től 1647-ig Abaúj vármegye központja volt, s a reformáció idején az ország egyik szellemi központjává vált, 1871-ben veszítette el mezővárosi jogállását, de mikroregionális centrumjellegét továbbra is megőrizte.

Forró és Vizsoly a fentiekhez képest kisebb jelentőségű települések voltak, szerény és meglehetősen elmosódott határu vonzáskörzetekkel. A többi, alacsony hierarchiaszinthez tartozó Hernád menti település egyoldalú agrárjellegével, szegényes művi környezetével csak arra volt képes, hogy a helyi és a völgy jellegéből adódó helyzeti energiákat lehetőségeihez mérten minél tökéletesebben kiaknázza, s biztosítsa népessége számára az önellátás szerény, de stabil szintjét. Mindennek érdekében a Hernád-völgyi gazdaságok racionális földhasználatot valósítottak meg, ugyanis a kor termelési színvonalán megvalósuló mezőgazdálkodásuk megfelelt a természetföldrajzi adottságoknak is. (A 19. század közepétől ez az állapot azért lassan megváltozott, de nem olyan mértékben és ütemben, mint pl. a Tisza menti falvakban.)

A Hernád völgyét jellemző ökológiai viszonyokból következően a mezőgazdasági tér sajátos övezetekből épült fel. A völgyoldalak magasabb térszíneit szántók, néhol szőlő- és gyümölcsöskertek, valamint kisebb-nagyobb erdőfoltok foglalták el. A váltakozó szélességű völgytalpon nagy kiterjedésű gyepterületek (rét- és legelőterületek) övezték az alluviális felszínen meanderező Hernádot és a belőle Hernádszurdoknál kiágazó Bársonyost. A gyepterületek egyhangúságát a néhol csak keskeny, máshol széles sávban előforduló puhafás ártéri ligeterdők törték meg. Az árteret a Hernád elhagyott, gyakran már mocsaras, lápos mederszakaszai tették nehezen járhatóvá. (4. ábra)

A 18. század végén, 19. század elején a szántóföldi növénytermesztés még a völgy két oldalán elterülő magasabb térszínekre koncentrált. A legtöbb település határában a háromnyomásos gazdálkodást alkalmazták, de pl. Garadna szántói csak két nyomásra, Kiskinzséd pedig csak egyre voltak felosztva. Sajóhidvég szántóit négy részre tagolták, mivel a legelő szűkössége miatt kénytelenek voltak a negyedik nyomást marhalegelőként hasznosítani. Még komplikáltabb volt Böcs (Külsőböcs) határhasználat, ahol az

4. ábra. Vízoly földhasznosítási térképe a 19. század közepén (1851)
(Kézírtos térkép alapján, módosítva) – Szerk.: Dobány Z.

egyik földbirtokos szántói négy, a másiké három nyomásból állt. A szántókon megtermelt a tavaszi és az őszi búza, a rozs, az árpa, a köles, a zab, a kukorica, sok helyen a bab és egyéb főzeléknövény. Néhány településen azonban – a határ szűkossége miatt – még a lakosság ellátásához minimálisan szükséges gabonaféléket is nehezen tudták megtermelni (pl. Alsódobszán). A nyomáson kívüli földeken elkülönítetten természetették a kenderet, a kukoricát és a burgonyát. A Hernád mente híres volt káposztatermesztéséről is, amely növényt szintén a nyomáson kívüli földeken termelték meg. Csanálos fehérpájáról volt nevezetes, Hernádszentandrason, Sajóhidvégen dohányt természettek. A belsőségek kertjeiben, illetve a szőlőhegyeken jelentős számú gyümölcsfa is állt, azok termése részben az önellátást szolgálta, másrészt a felesleg vásárokon történő értékesítése némi bevételhez jutatta a termelőket. Gönc gyümölcsstermesztése már a 18. század második felében is említésre méltó volt. Egyes mezővárosok és falvak gazdasági javai között fontos szerepet töltött be a szőlő és a bor is (pl. Szikszó, Aszaló, Forró). Az itteni borok minőségben nem versenyezhettek ugyan a hegyaljaiakéval, de azért számottevő jövedelmet biztosítottak a szőlősgazdáknak.

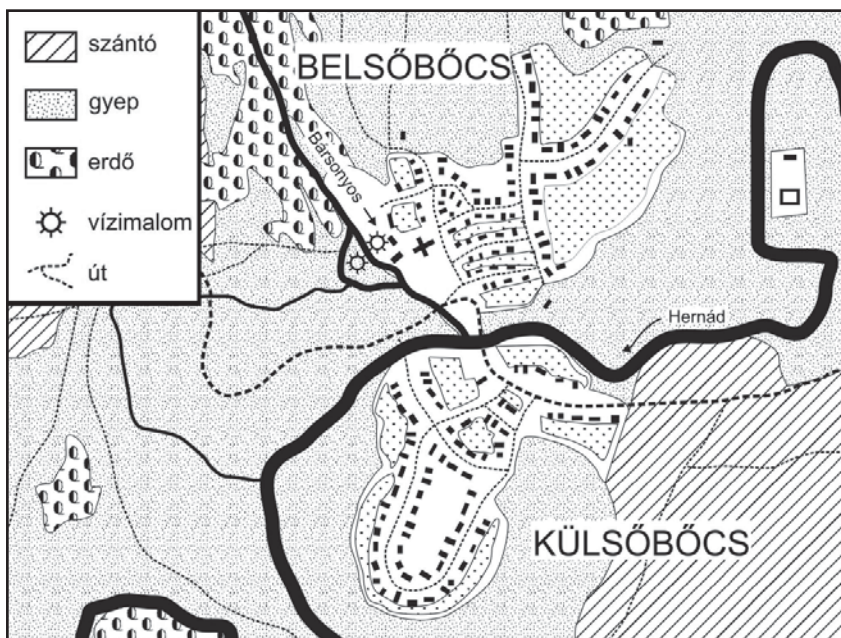
A rét és legelő csak a települések egy részében volt elegendő az állatállomány ellátásához. A falvak mintegy negyedében vagy a rendszeresen bekövetkező elöntések (néha szárazságok), vagy egyszerűen a gyepterületek hiánya okozott gondot, de az állattenyésztés lehetőségeit egyéb tényezők is korlátozták. A Hernád-völgy puhafás ligeterdőiben pl. nem, vagy alig volt makk. A nyomásos rendszer szigorú szabályai csak korlátozottan tették lehetővé a gyepterületeken kívüli legeltetést. Az egyes nyomások parcelláiban a takarmánynövényeknek nem volt helye, s nem folytatván okszerű rét- és legelőgazdálkodást a gazdák, a gyepterületek hozama is igen alacsony volt. A szűkös takarmánybázis, valamint egyéb (elsősorban természeti földrajzi) okok miatt a Hernád völgyében így sokkal inkább beszélhetünk egyszerű állattartásról, mint állattenyésztésről. Mindezt a 18. századi és a későbbi források, (pl. Fényes Elek, Korponay János, Borovszky Samu) majd a hiteles és teljeskörű statisztikák (s az azokból számítások útján levont következtetések) egyaránt alátámasztják.

Az erdő a települések negyedében hiányzott, illetve csak korlátozottan állt rendelkezésre. Ez nagyon megnehezítette és drágává tette egyes falvakban az építkezést, az alapvető szerszámok előállítását, néhol a háztartások tüzelővel való ellátását. Másol, ahol volt ugyan erdő, ott a birtokostól csak pénzért lehet beszerezni a fát. Ez komoly nehézséget jelentett a pénzben szűkölködő gazdálkodók számára. Pénzt egyébként leggyakrabban vagy a miskolci, illetve hegyaljai szőlőkben végzett munka révén szerezhettek a helybéliek, vagy úgy, hogy fuvar vállaltak. Más pénzkereseti lehetőség ritkán adódott a 18. század végén, 19. század elején.

A megélhetés biztosítása érdekében minden lehetséges alkalmat kihasználtak a folyó mentén élők. Halásztak a Hernádon és a Bársonyoson, a folyókra pedig – azok mozgási energiáját kihasználva – különböző funkciójú vízimalmokat telepítettek. A 18. század végén – a Hernád mai magyarországi szakaszán – 17, a Bársonyoson 13 vízimalom működött. Az 1850-es években a Bársonyoson még 8, a Hernádon 14 vízimalmot tüntetnek fel a katonai térképek, s a Hernádba ömlő patakokon is üzemelt néhány. A vízimalmok gyakran nem a települések belsőségén működtek, hanem azoktól távolabb. Mégis fontos szerepet tölthettek be a malmot (vagy malmokat) működtető falvak gazdasági életében (a helyieken kívül a Cserehátról, a Harangodról, a Taktaközből is sokan jártak a Hernád menti vízimalmokhoz gabonát őröltetni, egészen a 19. század második feléig). A vízimalmok szerepét később a gőzmalmok vették át (pl. Hernádnémetiben). (5. ábra)

Az árterület egyéb haszonvételeit (pl. a madártojásokat, a teknősbékát, az ehető növényféléseket stb.) és az erdő nyújtotta élelemforrásokat (pl. a mézet, a gombát, a szamócát, a szedret, a málnát, a somot, a kökényt) ugyanúgy elfogyasztották vagy eladták, mint a kertekben termelt zöldségfélét.

A 19. század második felében a határhasználat annyiban módosult a korábbiakhoz képest, hogy a völgytalpat elfoglaló gyepterületek jelentős részét feltörték szántónak. 1895-re a felszín közel 70 %-a már e művelési ágba tartozott. A rét kiterjedése felére csökkent három évtized alatt, a legelőé csak kisebb mértékben változott. A filoxeravész miatt szőlő alig maradt a vidéken, a kert aránya viszont megnőtt. A települések határában, 1895-ben 200963 db, 1935-ben 257346 db gyümölcsfa állt. Szikszónak, Göncnek, Hernádnémetinek és Bócsnek kiemelkedően nagy volt a gyümölcsfaállománya. A szántóföldeken a legfontosabb termelvények nagyjából ugyanazok voltak, mint korábban, legfeljebb a prioritások változtak meg. Nagyobb arányban jelent meg a szántókon többféle takarmánynövény, valamint a burgonya és a kukorica is. Mindezek a nyomáskényszer lazulásának, illetve

5. ábra. Külső- és Belsőbócs belsősége a 18. század végén. A térképen jól látható a két település belsősége, a templom, a két vízimalom, a belsőséghez tartozó kertségek, s a korabeli utcahálózat (Az I. katonai felmérés térképlapja alapján, egyszerűsítve) – Szerk.: Dobány Z.

a vetésforgóra történő fokozatos áttérésnek az egyértelmű jelei voltak. Miskolc fogyasztópiaca jótékonyan hatott a Hernád-völgy zöldségtermesztésére is, amely számottevő mértékben növekedett az 1940-es évekig.

1895-ben a településeken 21926 szarvasmarha, 7296 ló, 30645 juh és 24353 sertés alkotta az állatállományt, amit kiegészített még 99333 baromfi és 2330 méhcsalád is. A vizsgált időszak végén 27624 szarvasmarha, 7221 ló, 14354 juh, 27585 sertést írtak össze a gazdaságokban. Abszolút számok tekintetében ezek valóban jelentősnek tűnnek, ám vegyük figyelembe, hogy az állatállomány 53 település gazdaságai között oszlott el, s ha pl. egységnyi területre eső számosállatban fejezzük az állomány nagyságát, akkor a korábban megfogalmazott állításunkat támaszthatjuk alá, mely szerint a 18-20. században (1945-ig) nem volt akkora mérvű állattenyésztés a Hernád völgyében, mint azt egyes forrásokban olvashatjuk.

A sok apró, gazdasági eszközökkel alig rendelkező, tőkeszegény gazdaságban 1895-ben 2579 lófogat és 1595 ökör-, illetve egyéb fogat végezte el a szántás-vetés-betakarítás fáradságos műveleteit. A lófogatok 84%-a kettős volt, zömmel ezekkel bonyolították le a távolsági fuvarokat, míg a szántás sokáig inkább ökrökkel történt. A településeken 1895-ben 100 olyan birtok volt, amelyek nagysága meghaladta a 100 katasztrális holdat. E gazdaságokban 39 lokomobil, 41 járgány, 43 cséplő-szekrény, 167 vetőgép, 141 rosta, 1414 eke, 48 trieur, 76 szecs kavágó, 646 borona, 258 henger és 1007 ígás szekér állt rendelkezésre, gazdaságonként nagyon differenciáltan. 1935-ben a lófogatok száma

3238, az ökor- és tehénfogatoké 1861. A motorizáció a Hernád völgyében is terjedt, amit a 264 db motoros erőgép, 83 traktor, 203 motoros cséplőgép stb. jelzett. Vegyük azonban figyelembe, hogy mindez 16197 gazdaság között oszlott el. A modern termelőeszközök tekintetében Megyaszó, Hernádnémeti, Gesztely, Szikszó és Ináncs gazdaságai voltak legjobban ellátva. A legtöbb Hernád völgyi gazdaság azonban csak az önellátás keretei között működött, s elenyésző hányaduk volt képes nagyobb mennyiségű terméket a piacra vinni. A korabeli forrásmunkák elsősorban említést tesznek ugyan a Hernád völgyéből piacra juttatott termékekről, ám ezekből legfeljebb csak következtetni tudunk arra, hogy időnként milyen felesleggel rendelkeztek a helybeliek. Viga Gyula kutatásaiból tudhatunk meg legtöbbet e téren, s munkája eredményeként vázolni lehet a Hernád-völgy településeinek 18-19. századi kereskedelmi kapcsolatait is. E szerint a Hernád-völgy része volt a nagytájak közötti termékcserre akkumulatív övezetének. A völgyön át áramlott a Felvidék felé az alföldi gabona és más élelmiszer, valamint Tokaj-Hegyalja bora, az ellenkező irányba pedig épület- és más haszonfát, fa háziipari termékeket, vasárut, égetett meszet stb. szállítottak. Az Abaújban termesztett gyümölcs egy részét is a Hernád völgyében cserélték gabonára. A fa és faeszközök kereskedelmének a színteréül is szolgált néhány Hernád menti település piaca. Fontos állatvásárokat tartottak a völgyben (leginkább Szikszón), maguk a helybeliek azonban inkább a közvetítő kereskedelembe vettek részt, s nem az állatok tenyésztésében. A Hernád völgyének halkereskedelme elsősorban lokális igényeket elégített ki.

A szomszédos nagytájokról piacra szállítandó termékek fuvarozásában aktív szerepet játszottak a Hernád mentiek, egészen a vasútvonal kiépítéséig. Az Alföld irányából a Lengyelország és Oroszország felé irányuló kontinentális kereskedelembe is igyekeztek lehetőségeik szerint bekapcsolódni. A vasút megépítéséig a gazdaságok feleslegei a környező vásárokon cseréltek gazdát. A völgy lakói piacozásukat elsősorban Miskolcon, Szikszón, Aszalón, Ónodon, Forrón, Göncön, Kassán, kisebb részben Tállyán, Szerencsen, Abaújszántón bonyolították le, de távolabbi vásárokat is látogattak, különösen a vasút megjelenése után.

A falusi és mezővárosi kisiparon kívül említésre érdemes ipari tevékenység a Hernád völgyében nem volt a 18-20. században. A huszadik század küszöbén a népesség 78,4%-a a mezőgazdaságból élt, ami 10%-kal magasabb érték, mint az akkori országos átlag. Ipari tevékenységből a népesség mindössze 9%-a részesedett, ami ugyancsak kedvezőtlenebb arány az országos átlaghoz viszonyítva. A településeken 419 fő foglalkozott vas- és fémiparral, építőanyag-gyártással 49 fő, faiparral 120 fő, ruházati iparral 458 fő, élelmiszeriparral 261 fő, építőiparral 127 fő, s volt 253 szállodás, illetve vendéglős is. Az ipari tevékenységet folytató vállalatok 58,4%-a egyetlen főből állt, egy segéddel dolgozott 22,1%, két segéddel 11,3%, három-öt segéddel 7,3%. Ettől több alkalmazottal működő vállalkozást alig találhatunk a településeken. A következő évtizedekben a népesség nemzetgazdasági ágankénti aránya lényegében nem változott. 1941-ben az összes népesség 76%-a mezőgazdaságból, 10,7%-a iparból, 5,3%-a kereskedelemből és közlekedésből élt.

A 20. század első évébe átlépő Hernád-völgy népessége valamivel kedvezőbb anyagi kondíciók között szervezhette gazdasági-társadalmi életét, mint pl. a szomszédos csereháti népesség, de gazdasága korántsem volt annyira stabil és alkalmazkodóképes, hogy a következő évtizedek ismétlődő kihívásait gond nélkül átvészelhette volna. A tradicionális mezőgazdálkodás, a gazdálkodás technikájában és technológiájában tetten érhető

konzervativizmus, az öröklött, s korántsem előre vivő társadalmi tradíciók, a krónikus tőkehiány egyaránt az árutermelő gazdálkodás kibontakozási lehetőségeit akadályozta. A legtöbb Hernád menti gazdaság csak az önellátás keretei között működhetett tovább, alig meghaladva a 19. század végét is jellemző viszonyokat.

Irodalom

- Borovszky Samu (szerk.): *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely város (Magyarország monográfiája)*, Budapest, 1905
- Csorba Csaba (szerk.): *Zemplén vármegye katonai leírása (1780-as évek)*, Miskolc, 1990
- Csorba Csaba (szerk.): *Abaúj-Torna vármegye katonai leírása (1780-as évek)*, Miskolc, 1993
- Danyi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787)*, Budapest, 1960
- Dobány Zoltán: *A Cserehát történeti földrajza (18-20. század)*, Nyíregyháza, 1999
- Dobány Zoltán: *A település földrajzi környezete. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): Halmaj monográfiája, Halmaj, 2002*
- Dobány Zoltán: *Adattár a Hernád-völgy történeti földrajzához (kézirat)*, Nyíregyháza, 2005
- Dobány Zoltán: *Társadalmi-gazdasági viszonyok a Hernád völgyében a 18-19. században. In: Kiss Andrea – Mezősi Gábor – Sümegey Zoltán (szerk.): Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére, Szeged, 2006*
- Dobány Zoltán: *Adatok a Hernád-völgy 18-20. századi népesség- és településföldrajzához. In: Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): Szerencs, Dél-Zemplén központja, Nyíregyháza-Szerencs, 2007*
- Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik, I-IV. kötet, Pest, 1851*
- Frisnyák Sándor: *A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Történeti földrajzi tanulmányok, Nyíregyháza, 2004*
- Frisnyák Sándor: *A Hernád-völgy történeti földrajza (2005, megjelenés alatt)*
- Gyórfy István: *Az Alföld település formái. Magyar falu magyar ház, Budapest, 1943*
- Korponay János: *Abaújvármegye monographiája, I-II. kötet, Kassa, 1866-1878*
- Magda Pál: *Magyar Országnek és határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statisztikai és geographiai leírása, Pest, 1819*
- Marosi Sándor – Somogyi Sándor (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere, I-II. kötet, Budapest, 1990*
- Szabó József: *A Cserehátvidék geomorfológiai fejlődése és domborzati képe = Földrajzi Értesítő, XLVII. évf. 3. füzet, 1998*
- Sziklay János – Borovszky Samu (szerk.): *Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai I., Budapest, 1896*
- Takács Péter – Udvari István: *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából III. Nyíregyháza, 1998*
- Vályi András: *Magyar országnak leírása I-III. kötet, Buda, 1796-1799*
- Viga Gyula: *Árucseré és migráció Észak-magyarországon, Debrecen-Miskolc, 1990*

Vámosi Katalin

Bálint József festőművész élete és alkotásai

Ötven éve, 1957. március 19-én hunyt el Sárospatakon Bálint József festőművész. Tanulmányunkkal reá, a pataki kollégium egykori rajztanárára emlékezünk.

Bálint József 1886. június 18-án az akkori Gömör megyei Zádorfalván született, ahol édesapja, Bálint Dezső református lelkész volt. A fiatal lelkész 1888-ban költözött családjával Sárospatakra, később zempléni esperes és igazgató-tanácsos lett. Bálint József testvéereihez¹ hasonlóan gondos nevelésben részesült. A Sárospataki Református Főiskola Gimnáziumába – a népiskolai négy osztály elvégzését követően – az 1896/97. tanévben, 10 éves korában írták be. A beiratkozás feltétele a folyékony és értelmes olvasás volt „előmondás” után, folyékony írás és a négy számtani alpművelet írásban és „főből” való elvégzése.² A növendéknek személyesen kellett megjelenni a felvételnél, apja és anyja kíséretében, az igazgatóság előtt. Vallási felekezetenként változtak a tandíjak, a protestáns növendéknek 24 forintot, a nem protestánsnak 32 forintot kellett fizetni. Mivel Bálint József apja igazgató-tanácsos volt, a fiú tandíjmentességet élvezett.

A kötelező tantárgyak mellett az önként jelentkezők szabadkézi rajzot is választhattak, amit heti három órában tanított Zombori Emőd államképezdei rajztanár 1902-ig, nyugdíjba vonulásáig.³ A tanár úr a mértani rajz és a szépírás tárgyakat oktatta az első négy osztályban. Bálint Józsefet már az első évben beírták a szabadkézi rajzórákra – a tandíj félévenként 2 forint 50 krajcár volt –, s jeles osztályzattal zárta az évet, sőt 1 forint jutalomban is részesült.⁴ Az iskolai évet „befejező vizsgálatok” zárták le, amelyen végignézték a rajz- és a „szépírási” dolgozatokat, s megállapították a jutalmakat. A rajzteremben zajló versenyeken általában két ember elnökölt, az egyikőjük az igazgató-tanácsos volt.⁵ Korai ceruzarajzai közül több is megmaradt a Református Gimnázium rajzszertárban. Elsősorban lapmintákat másoltak a középiskolában. Az 1897-ből való szakállas *Tanulmányfej* kifejező, karakteres ceruzarajz.⁶ Szintén első osztályos korában készített *Tanulmányfejek* egyikén az arc izomzatát vázolta fel.⁷ Másodikos korában készített ceruzarajza egy oroszlánt ábrázol, részletesen kidolgozva, természetűen.⁸ Virágrajzán – IV. osztályos gimnazistaként rajzolta – már fehér krétával dolgozott.⁹ Bálint József tehetsége egyértelműen szembetűnik a grafikák láttán. A gimnáziumi értesítők adataiból kiderül, hogy rajzból az anyagi és osztályzatbeli elismerés a gimnázium nyolc éve alatt végigkísérte. Az 1898/99. tanévben már 3 forint jutalomban részesült, az 1899/1900. tanévben az első díjat – azaz a 10 koronát – ő nyerte, amit nyolcadikos koráig mindig ki is érdemelt. Utolsó éves korában már tanárai és diáktársai is csak „Piktornak” szólították.

Pályaválasztásának megerősítésében jelentős szerepe volt Palágyi Deák Géyzának, aki 1902 szeptemberétől vette át a szabadkézi rajz tanítását, a tanmenet hivatalos tanórát: a mértani rajzot és a szépírást, valamint a „rajzszertár óre” posztot Zombori Emődtől.

Palágyi Deák Gézya (1871-1931) festő, grafikus, rajztanár 1899. tanévtől kezdte Pápán tanári pályafutását. Az ambiciózus, fiatal tanár Sárospatakon osztályfőnöke lett a negyedikeseeknek, és a szabadkézi rajz versenyeket is szervezte. Bálint József tehetségét ő fedezte fel, s ösztönözte a művészi pályára.¹⁰ Ismert Bálint József ceruzarajza 1902-ből, amelyet baloldalon a tanár úr láttamozott szignójával. A *Lábtanulmány* gipszminta után készült.¹¹ Bálint József rajztanársága idején tanmenetében a VII. osztályosok számára volt elsajátítandó tananyag – valószínűleg tanulóként is – ekkor készítette. Ugyanebben az évben készült *Tájkép* című rajza, amelyen már a fény-árnyékhatások és kompozíciós megoldások komoly feladat elé állították.¹² A jól megoldott grafikái lapok felkészülését és alkalmasságát mutatják a főiskolai stúdiómokra.

Az 1903/04. évi „érettségi vizsgálatok” májusi írásbeli dolgozatai magyar nyelv és irodalomból, latinból (Cicero szövegének magyarra fordításából), német nyelvből (Orániai Vilmos és Egmont gróf jellemzéséből), valamint mennyiségtanból álltak. A szóbeli érettségi június közepén Fejes István főiskolai aligazgató elnöklete alatt, Kérészy Barna, Csoma József igazgató-tanácsosok, Pap Tibor jogakadémiai igazgató-kormányképviselő részvételével, valamint az érdeklődők jelenlétében zajlott. Bálint József sikeresen leérettségizett, neve mellé került a „követelményeknek megfelelően, érett” minősítés.¹³

1904-ben beiratkozott a Magyar Királyi Országos Mintarajztanoda és Tanárképezdebe. Az igazgató Székely Bertalan volt. Tanulmányait 1909-ben fejezte be az akkor már Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskolán, de a rajztanári oklevelet nem szerezte meg. Az intézmény 1908-ban alakult át, igazgatása alá két önálló szervezettel bíró egység tartozott: az egyik a Művészképző („Szépművészeti Akadémia”), a másik a Rajztanárképző volt. Az Akadémián a művészképzés került előtérbe, s a festészeti és szobrászati mesteriskola, valamint a női festőiskola egyesítésével alakult ki. A Rajztanárképzőben emelték a felvételi létszámot a rajztanító hiány miatt, ugyanakkor a polgári és középiskolai tanárjelöltek számára módosították a szabályzatot, s külön oktatásban részesültek.¹⁴

A főiskolán évfolyamtársa volt többek között Holló László. Az 1902-03-as tantervi változásokat követően például az alakrajz és festés tanárai – Hegedűs László, Révész Imre, Zemlényi Tivadar, valamint 1906 januárjától Ferenczy Károly – közül szabadon lehetett választani. Bálint József tanár választására vonatkozóan nem találtam adatot, Holló László tanára Révész Imre volt.¹⁵ Valószínűleg Bálint Józsefnek is ő tanította az alakrajzot, hiszen 1903-ban tanárjelöltek tanításával bízták meg. A kompozíciókísérletek és mozdulatkompozíció tárgyat Székely Bertalan 1905-ig vitte. A csendélet rajz és festés mellett az ékítményes rajzot 1904-től Edvi Illés Aladár oktatta. Az építészeti rajzot Havranek Ferenc tanította. Olgyai Viktor vezetésével 1906/07-es tanévtől indult be a grafikai szaktanfolyam. Ebben az évben építészeti és alaktani tanulmányi kirándulásokon vettek részt a hallgatók, valamint rendszeresen szerepeltek a Képzőművészeti Társulat Műcsarnokban és a Nemzeti szalonban megrendezett tárlatain.¹⁶

A főiskolai stúdiómok közül nagy számban, főként első évben készített alakrajzokat találtam a Református Kollégium Múzeumában, a Bálint József hagyatékban. Rajzbeli fejlődése, munkáinak érettsége nyomon követhető a három tanulmányon, amelyek az első, második és harmadik évben készültek.¹⁷ 1908-ban készült szénrajza a mozdulatkompozíció tantárgy keretében készült, kidolgozatlan, félbehagyott munka.¹⁸ Kisméretű akvarell képe munka közben ábrázolja a növedéket 1909-ből.¹⁹ Építészeti rajzai és ornamentikái

szintén szép számban maradtak meg, több vizsgarajza is.²⁰ A főiskolán negyedik díjat kapott plakátja, amit a londoni magyar kiállításra készített. Érdekesség, hogy ugyanaz a plakát Londonban a harmadik díjat nyerte el.²¹

Bálint József tervei között nem szerepelt a tanári pálya, mindig művész szeretett volna lenni, független művész. E törekvését azonban szülei nem támogatták, így Pápara ment tanítani, valószínűleg P. Deák Gézya ajánlásával. A biztos egzisztenciát adó rajztanári pályát szülei szorgalmazták. Pápai tanársága azonban nem volt hosszú életű.

A főiskola befejezése után – 1909-től – életének eseményei nehezen követhetőek, zavaros időszak rajzolódik ki. A művészek ezekben az években – hasonlóan az előző évtizedekhez – külföldi tanulmányutakra Münchenbe és Párizsba utaztak. A haladóbb irányzatokkal inkább az utóbbi művészeti központban találkozhattak. Holló László például szülővárosa, Kiskunfélegyháza négyéves ösztöndíjával ment Münchenbe. Bálint József nem volt ilyen szerencsés! A főiskola befejezését követő években megfordult Münchenben és Nagybányán. Münchener tartózkodására vonatkozóan „tenyényi” színezett ceruzarajzot említ Kismarton Károly vegyész-mérnök – 1952-ben kapta Bálint Józseftől –, amelyen „Magyar festő karácsonya Münchenben” felirat szerepel.²² A nagyenyedi kiállításon szereplő *Müncheneri hordár* című színes rajzot helybéli vásárolta meg 15 koronáért. Készült egy karikatúra is e címen. Szintén a bajor fővárosban készült a *Tavaszi alakok* a Müncheneri Múzeumkertben (vigaszdíj). A Münchener Akadémián készített rajza az *Esti aktrajz a müncheni Akadémián* címet viseli.²³ Münchener tartózkodása idején testvére 1909. április 17-én írt levelében beszámolt Neogrády Antal főiskolai szaktanár (tájképfestészet tanított) sátoraljaújhegyi kiállításáról, s a képek iránti érdeklődésről. „...a kutya sem vett meg egy képet sem. Az itteni Kazinczy kör, hogy ne sírjon a tanár úr a legdrágább képet megpróbálta nagy kilincselések mellett kisorsolni. Hidd el nagyon szánalmas dolog, de bizony kinek telik pénz képekre. Drága báli toaetteknek meg kell lenni, ha váltóra is, de képért bizon kölcsön vagy kamatra pénzt nem szerez senki, de senki... az uri gentri osztálynak pedig már vége – kik ezt szívből pártolhatták volna, a zsidó pedig nem igen vesz képeket.”²⁴ Hasonló áldatlan állapotról írt a barát, Boromisza Tibor 1939-ben keltezett levelében. „Sajnos elvem ellen a feleségem hivatalban kell, hogy üljön, mert a magyar államnak ezidőben fontosabb az a szolgálat amit ő végez, semhogy az érdemes művészeit, család eltartó keresethez juttassa, hogy a családanyák otthon dolgozhassanak az irodai körmölés helyett.”²⁵

Nagybányai látogatásának tanúbizonysága a Boromisza Tibor festette *Bálint József portré* 1909-ből.²⁶ Boromisza 1909-ben Nagybányán dolgozott a Festőiskolán kívül, egészen 1911-ig. Bálint József neve egyik évben sem szerepel a Réti István-féle hivatalos névsorban.²⁷ A növendékek zöme a nyári időszakban látogatott a szabadiskolába. A kép színei alapján Bálint Józsefről készült portré erre az időszakra tehető, tehát 1909 nyarára.

Az 1909/10. tanévben a Nagyenyedi Református Bethlen Kollégium gyakorló tanára és internátusi segédfelügyelője lett.²⁸ Itt készült akvarellképe 1909-ben az externátusról.²⁹ Nagyenyeden készült további munkái: *Kakasdombról*; *Csütörtöki alakok Nagyenyedről*; *Nagyenyedi piaci alakok* – színes rajz; *Város széle*; *Esti hangulat a Maros mentén* és egy olajkép, amely a várost ábrázolja, előtérben szénaboglyákkal. A tanév végén, 1910-ben rendezett nagyenyedi tárlatán húsz darab eladott alkotása (olajkép, szén- színes rajzok)

ismert. Balog Zsiga portróját „10 kroncsi tartozás fejébe meg egy hátizsákért” adta magának az ábrázoltnak.³⁰

Nagyváradon többször időzött. A várost számos rajzán megörökítette, munkáit a városban élők is megvásárolták. 1912-ben készített krétarajzát *Aszfaltozók Nagyváradon* felirattal látta el. Újabb próbálkozás volt ez a független életvitelre. Időközönként hazalátogatott Sárospatakra szüleihez, és P. Deák Geyzával is tartotta a kapcsolatot.

Nagybányán 1909 és 1913 között több alkalommal megfordult. Ezekben az években Ziffer Sándor Nagybányán, az iskolán kívül dolgozott. A neósok művészete – akik a nagybányai plein-air naturalizmusát meghaladó művészetet képviseltek – érdekelte igazán Bálint Józsefet, akik közé Ziffer, Boromisza is tartozott. Munkáik nagy hatást gyakoroltak Bálint Józsefre. Ziffer szuggesztív pedagógus volt, jól korrigált, de csak 1932-ben vállalt rövidebb időre „tanítást”. A fővárosban 1909 decemberében alakult meg a Művészház, amelynek első kiállítása szintén ebben a hónapban nyílt meg Boromisza festményeit bemutatva. Nagy feltűnést keltett. A háború előtti évek legjelentősebb kiállítási intézményének alapító tagjai között a fiatal nagybányaiak szép számban képviseltették magukat (Boromisza, Börtsök, Jakab Zoltán, Krizsán János, Mikola, Ziffer és Bálint J.³¹) Az intézmény értékes kiállításai ellenére sajnos nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Bálint József 1911-ben festett nagyszerű festményén (magántulajdon), amely a nagybányai parkot vagy ligetet ábrázolja neós, elsősorban Ziffer- és Boromisza-hatás figyelhető meg. A nagybányai tájat számos alkotásán megörökítette. Kedvelt témái voltak: az utcák, a Híd utca, Boromisza műterme, a Libamező (olajkép), a Klastromrét, a Park, a Liget. A nagybányai festők kedvenc témái közé tartozott a vásári hangulat megörökítése. Bálint József *Hecskői* (1913, magántulajdon) és *Pataki piacról* (1912, magántulajdon) készült olajképei párhuzamba állíthatók Boromisza 1911-es *Nagybányai vásár* című festményével, amelyek dekoratív, kontúrozott tiszta színeikkel a cloisonnizmus szép példái. Boromisza 1911-es írása – amely a nagybányai botrányhoz kapcsolódik – egyértelműen bizonyítja kettőjük barátságát. „Azonban páran álltuk a harcot végig, ott is (ti. Nagybányán), Pesten is. Ezek Bálint József, Harsányi, Duma, Racskó és Tersánszky Józsi Jenő.” A nagybányai festőiskola vezetősége október közepén kizárta a telepről a baráti körükhöz tartózkodó Harsányi György Lajost, ami példátlan eset volt. Indoklásuk szerint Harsányi a korrektúra miatt sértően nyilatkozott tanáráról, s „ellene heteken át izgatott”. Harsányi választát a *Nagybányai Hírlapban* tette közzé. Nyilatkozatában többek között leírta, hogy a „tanártól” nem kért korrektúrát, illetve korrektúráját helytelennek találta. Szerinte a nyílt véleményalkotás még nem számít izgatásnak. Tersánszky J. Jenő – Boromiszához hasonlóan – újságcikkekben fejtette ki véleményét az esettel kapcsolatban és védte meg barátait. A jubileumi kiállításra nem hívták meg Boromisza Tibort – hasonló bánásmódban részesülhettek a baráti kör tagjai – a művésztelep vezetői és munkái sem szerepeltek az országos bemutatkozáson.³²

Bálint József a tízes években sokfelé járt az országban és külföldön. Élte a művészek kalandos, bohém életét és dolgozott, sokat festett, rajzolt. Ismeretlen helyen készült – 1909-ben – kisméretű akvarellje, amelyen ugyanaz a reményvesztett, magába roskadt, összetört, kiútalan emberi sors ábrázolódik, mint Degas 1876-os *Abszint* című festményén.³³ A kísérletezések, útkeresések, stílusváltások időszakában királyhalmeci, pataki stb. tájakat egyformán megfestett.³⁴ A *Búzakereszték* c. festményen a zöldek hat-hétféle árnyalata fedezhető fel.³⁵ 1914-ben azonban megkapta a behívóparancsot, s az orosz frontra került. Boromisza – 1914-18 között katonáskodott Szatmárnémetiben – 1914. október 16-án írt

levelét Olmützbe címezte Bálint József ezredéhez. A rajzok tanúsága szerint 1915. júliusában Oca-ban (az ausztriai Oggau [Oka]) volt. Pescsankán (Piscsanka, Ukrajnában) lerajzolta a 28-as barakot, a tábort, illetve az őszi tájat sárga nyírfákkal. 1916 elején hadifogságba esett, s Szibériába vitték. Egyik rajzán a neve mellett dátum és a város neve is szerepel: 1917. augusztus Irkutzsk. Mednyászky Lászlóhoz hasonlóan az emberi szenvedést, a borzalmakat örökítette meg rajzain, ezek egy részét haza is hozta.³⁶

Sárospatakra hazatérve a húszas években Szerencsen, Sátoraljaújhelyen, s Patakon is kiállította munkáit.³⁷ Tájképei 1921-ből és 1922-ből megcsillogtatják tehetségét. A *Sárospatak* és a *Hegyaljai táj* című olajképei véleményem szerint a húszas évek elejére datálhatóak. Kompozíciós megoldásaik, az intenzív színek, a színek szimultán kontrasztja felerősíti a látványt. Árad a kifejezőerő a festményekből.³⁸ 1923-ban készíti el apja, *Bálint Dezső portréját*, valószínűleg a Sárospataki Takarékpénztár Egyesület megrendelésére.³⁹ Majdnem egykorú a *Mudrány András* arcképpel (1925 k.), amely szintén megbízásra készülhetett. Bálint Dezső alakja jómódot és tekintélyt sugároz, céltudatos, határozott embernek ábrázolja fia. A háttér és az arc vöröse, barnás árnyalatai melegséget – a fiú szerelmet kifejezését – vegyítik a már kissé öszülő apa arcképébe. A Bálint Dezső kép kvalitásában messze túlszárnyalja a másik festményt. *Pipás önarcképét* 1909-ben festette meg, akadémikus felfogásban. Az új irányzatok (impresszionizmus, posztimpresszionizmus) stílusjegyeit nem találjuk a képen, ellentétben a merőben új felfogású Boromisza portréval.⁴⁰

Boromisza Tibor első ízben, 1921-ben telepedett le Szentendrén, s ott maradt 1927-ig. A húszas években a legjelentősebb művészek egyike volt. Ő fedezte fel a várost, a környéket, a nemzetiségeket, meglátta gazdagságát, a festői témák tárházát és szabad társulási formában létrehozta az első szentendrei művésztelepet. Az *Újság* 1925. szeptemberi cikke megemlíti azokat a művészeket, akik nyáron Boromiszával dolgoztak, név szerint Erdei Viktort, Kubinyi Bertalant, Egry Józsefet, Tipary Dezsőt és Sárospatakya Bálintot. Utóbbihoz magyarázatként fűzi, hogy 1925-ös szentendrei tartózkodása előtt tért vissza orosz fogságból.⁴¹ Teljes biztonsággal állítható az azonosság Sárospatakya Bálint és Bálint József között. Valószínűleg a sárospataki Bálint József elnevezésből alakult ki a szokatlan névkapcsolás.

Bálint József utolsó kísérlete a vágyott önálló művészi életre az események újbóli kedvezőtlen alakulása folytán nem valósulhatott meg. Hiszen 1926 nyarán Starzsinszky László polgármester meghívására – még a városban dolgozott ekkor Boromisza – Glatz Oszkár főiskolai rektor vezetésével megérkezett a főiskolások 20 fős csoportja, végzett növendékek társaságában. A frissen végzettek nyolcfős társasága alapította meg 1928-ban a Szentendrei Festők Társaságát, s hozta létre a Szentendrei Művésztelepet. Bálint József kénytelen volt lemondani művészi ambícióiról. Nagymértékben hozzájárult ehhez apjának 1922-ben bekövetkezett halála, és a szentendrei próbálkozás kudarca, amelyek csak sürgették munkavállalását. A háború utáni időszak és a kisvárosi miliő sem kedvezett önállósulási törekvéseinek, művészetéből nem tudott megélni, a független élethez az anyagi feltételeket képtelen volt előteremteni.

1928-ban a betegszabadságon lévő P. Deák Geyza helyettesítésére kerestek alkalmas embert a Sárospataki Református Gimnáziumba. Ebben az évben vették fel Bálint Józsefet helyettes tanárnak. Szaktantárgyai a művészeti és mértani rajz volt az I-IV. osztályokban, valamint a szabadkézi rajz mint rendkívüli kötelező óra heti 1-1 órában az V-VIII. osz-

tályokban. Kiegészült némelyik évben (1932/33-ban heti egy óra, 1937/38-tól az 1941/42. tanévig heti 2-2 órában) a szépírás tanításával, valamint a gyorsírással heti négy órában (1933/34, 1934/35, 1935/36. tanévekben). Összesen 18-22 között mozgott az óraszám. Ezen kívül a rajzsztár felügyelete, gyarapítása (szemléltető képek, művészeti könyvek, rajzasztalok vásárlása stb.), gondozása is feladata volt. Az 1929/30. tanévben tantervi változások léptek életbe „...a mértant az új tanterv kivette a rajztanár kezéből, s a meny-nyiségtanhoz csatolta, a gimnáziumban a I-IV. osztályokban a rajz rendes tantárgy heti 2-2 órában kötelező, azt tanulják, ami régebben a szabadkézi rajz volt.”⁴²

P. Deák Geyza 1931-ben meghalt, s a rajztanári szék megüresedett. Ugyanebben az évben családi tragédia történt, meghalt Bálint József édesanyja. Testvérei már apja halála után megszakították vele a kapcsolatot, így most már teljesen magára maradt. Helyettes tanári státusa 1933-ban megszűnt, 1934-től kinevezett rajztanárként tanított a gimnáziumban. *„Állami kinevezés alá eső tanszéknek minősített az állammal 1911-ben kötött szerződés értelmében a művészi rajz tanszéke is, melyre tanárrá Bálint József, az ismert nevű festőművész választotta meg.”* Szintén ebben az évben, az 1934-35. tanévnitő iskolai ünnepségen tartotta meg „Székfoglaló értekezését”. A legmodernebb művészeti irányelvek ismerete tükröződik a lényegre törően megfogalmazott írásból.⁴³

Az iskolai év végén, a rajzórán készített munkákat kiállításokon mutatták be. 1935-ben, az Országos Református Kiállítás főiskolai részét is Bálint József rendezte. Újszászy Kálmán ekkor figyelt fel Bálint Józsefre és tehetségére. Emellett több műkedvelő előadás díszleteit is megtervezte és megfestette. A Szépészeti Bizottságnak is tagja volt. Az 1935/36. tanév második félévétől az 1940/41. tanévig hetenként egy illetve két délután a tehetséges, önként jelentkezett növendékek csendéletet, a szabadban tájképeket és élő modell után emberi alakot rajzolhattak (grafittal, szénnel, pasztellel) valamint festhettek (akvarellal, olajjal) korrigálása mellett. A tanulói létszám 5-23 fő között mozgott. Az 1939/40. tanévben 23 növendék jelentkezett, ami az évek során a legmagasabb létszámot eredményezte. A csoportot bontani kellett, s így kialakult a kezdők és haladók csoportja. A kezdők számára az egyszerűbb formák, a modell utáni részletek rajzolása volt a feladat, a haladóknak csendélet, szabadban festés, alakrajz modell után.⁴⁴

Bálint József tanársága idején is voltak rajzversenyek, jutalmakat is osztottak a legtehetségesebb növendékeknek, többszöri pénzbeli elismerésben részesült: Deák Géza, Galuska Imre, Demeter István (római katolikus), Ruttkay Kálmán, Fekete Gyula, Szathmáry Lajos, Béres Ferenc, Mészöly Dezső, Róth Tibor, Fűzy István, Vitéz Nagy Dezső. Nagy Dezső a tehetséges tanítvány (az 1938/39. tanév végi tárlaton főként az ő rajzai és gipszmodelljei lettek kiállítva) 1947. szeptember 1-jétől, Bálint József nyugdíjazását követően vette át a rajztanári széket, mint óraadó tanár.⁴⁵ A háborúban súlyos károkat szenvedett sztár és rajzterem helyreállítása már 1946 nyarán elkezdődött, így a tanítást a következő év szeptemberében el is kezdhette Nagy Dezső a rajzteremben. Halmy Miklós festőművész is tanítványai között szerepelt, az 1944-45. tanévtől három évig oktatta.

A művészeti rajzot, mint rendkívüli tárgyat, 1941/42. tanévtől megszüntette a konventi rendelkezés, amely megfelelt a Vallási- és Közoktatásügyi Minisztérium előírásának. Már az 1945/46. tanévben megnyílt az általános iskola V. osztálya, s a következő évben a VI. osztály. A rajz, testnevelés és természetrajz-földrajz „tanszékeket” átengedte a gimnázium az általános iskolának. Viszont az intézmény a gimnáziummal közös igazgatás alatt állt. Bálint József is általános iskolai státuszba került, s nyolc órát az általános is-

kolában, kilenc órát a gimnáziumban tanított. Tanár kollegái közül Dévai Jenő (1941-től tanított Patakon) angol-német szakos tanár érdeklődött a művészet iránt, készített linómetszetet is. Bertha Zoltán okleveles lelkész, magyar-latin-angol szakos tanár 1942-ben kezdett a pataki gimnáziumban tanítani. Festői kvalitásainak kibontakoztatásához Patak nagymértékben hozzájárult. Az Alkotó Otthon korai időszakában, Rácz István igazgatása idején több művésszel is találkozott, valamint a Dankó Imre által 1955-ben életre hívott *Hegyaljai tájak – hegyaljai emberek* című kiállítás-sorozaton rendszeresen jelentkezett munkáival (Dankó Imre megkereste Bálint Józsefet is, felkérte a tárlatokon való szereplésre). Képes Géza óraadó tanárként (magyar, német, angol) 1934-től 1940-ig tanított Sárospatakon, s az angol internátusban felügyelő tanár is volt. Az ő tollából származik *Egy festő emlékezete* című írás, amelyben emlékeit rögzítette Bálint Józsefről. „*Bálint József festőből rajztanár lett s attól fogva ecsetet kezébe nem vett, csak poharat – mindig csak poharat. S a rajzórák alatt kiütést kapott az iszonyattól. De egyszer meglestem: a Bodrog partján másfél órán át figyelt egy hangyabolyt – arcán az üdvözültek mosolya ragyogott. Lakásán egyik képét megcsodáltam: a Királyhegy fölött három nap sütött – száz pengőért nekem adta, legalább tízszer annyit ér. Később megszorultam, tovább adtam, szintén egy százasért. Megtudta, szörnyen megharagudott rám. Kocsmában békültünk ki – egész éjjel ittunk és végül megcsókoltuk egymást. Meghívott magához, mert már záróra volt. A lakásán kihozta képeit a pókhálóból, porból, piszokból – odaállította őket köröskörül a falhoz: «Válassz! Amelyiket akarod. De ingyen. Ez ajándék. Tovább nem adható.»⁴⁶ Hasonló történeteknek, emlékezőseknek se szeri, se száma, ezek közül néhányat a pataki diákvilág anekdotakötetei is tartalmaznak.⁴⁷*

Nyugdíjazására 1947-ben, tíz évvel halála előtt került sor. Többen próbáltak segíteni „Jofi bácsinak”, egyikőjük az apai ágon rokon, Darányi Lajos pataki lelkész volt. Ilona testvére 1941-ben bekövetkezett haláláig viselte gondját. Újszászy Kálmán, aki 1928-ban tért haza külföldi tanulmányútjáról, feleségével – P. Deák Geyza lányával – együtt támogatta és nagyra becsülte Bálint Józsefet. Képeket is vásároltak tőle. Festményei ebben az időben szóródtak szét, s kerültek magántulajdonba vásárlás vagy ajándékozás útján. Nem könnyű feladat felkutatni a helyeket és személyeket, akiknél Bálint József képek találhatóak, s nem egyszerű nyomon követni az eladásokat, a képek helyváltoztatásait. A régi pataki családokat és leszármazottaikat jól ismerő Pocsainé Eperjesi Esztertől és Tamás Erzsébettől sok segítséget kaptam ehhez a munkához, köszönöm nekik.

Újszászy Kálmán érdeme, hogy Bálint József emléke és munkássága nem veszett a feledés homályába. Kezdeményezésére állították ki születésének 100. évfordulója alkalmából műveit, szervezték meg az emlékkiállítást 1986-ban. A vernisszázson Dankó Imre méltatta a festőművészt, aki már 1955-ben 15 oldalas kéziratban foglalta össze Bálint József életét és munkásságát (A *Széphalom* évkönyv 7. számában ennek bővített változatát publikálta 1995-ben). Néray Katalin művészettörténész 1971 májusában nyitotta meg Bálint József kiállítását (Nagy Dezső is közreműködött a rendezésben), ahol főként festészetével foglalkozott. Az 1910-15 közötti időszakot a legprogresszívebb, legmodernebb szemléletű korszakaként definiálta. Élénk színek, erős fekete kontúrral meghúzott figurák, bravúros rajzok jellemezték ezt a korszakát.⁴⁸ Sajnos művészi kibontakozását, stílusának letisztulását, kiforrását megakadályozta munkába állása, s ezzel együtt művészi tevékenységének feladása. A háború borzalmai, az élet eseményei mellékvágányra

sodorták emberi és művészi pályáját. Egyéni stílusa, a „bálintos hangvétel” így nem teljes valójában bontakozhatott ki, nem fejlődhetett tovább, vehetett újabb irányt. Nem lehet csodálkozni azon, hogy 1965-ben, az Akadémiai Kiadó által megjelentetett *Művészeti lexikon* – szerkesztői Zádor Anna és Genthon István – már nem közli szócikkét. Az 1935-ben kiadott, Éber László szerkesztette hasonló lexikon még szerepelteti életrajzi adatait, hiszen benne volt a művészeti élet vérkeringésében, s a mögötte álló évek aktív munkával teltek.⁴⁹ A *Zemplén megyei fejek* című, 1903-ban megjelent emlékalbumban rövid életrajza mellett portréja is látható.⁵⁰

Dankó Imre méltató szavai a Centenárius Emlékkiállítás megnyitóján a kései elismerés hangján szólaltak meg, amikor Sárospatak egyik legtehetségesebb, legegényibb utakat járó festőjének nevezte Bálint Józsefet, aki valaha tényleg jelentős országos kitekintésű, s egykor az élvonalhoz tartozó művész volt.⁵¹

Jegyzetek

1 *Hatan voltak testvérek. Az 1896/97. iskolai évről kiadott gimnáziumi értesítőben szerepel a három testvér neve eredményeikkel együtt. Ekkor Bálint József első osztályos volt, második osztályba járt Bálint Bertalan – aki törvényszéki bíró lett, testvérével Bálint Zoltánnal, aki ügyvéd volt, Szerencsen telepedtek le –, és IV. osztályos volt ifj. Bálint Dezső. A legidősebb fiú, Dezső korán meghalt. Róla – Református Kollégium Múzeuma (a továbbiakban: RKM) E. 1977.1 – és Ilonáról, aki 1941-ben hunyt el, valamint édesapjáról – RKM. E. 1951.3 – festett Bálint József portrékat. Ilonáról készült olajképe magántulajdonban van, a két másik festmény a Református Kollégium Múzeumában található. Bálint Ferenc, aki 1976-ban halt meg, és Bálint Ilona szintén testvérei voltak. A családtagok adatait Bálint Lászlótól kaptam, aki B. Frigyes fia, ismerte személyesen is nagybátyját, Jofi bácsit.*

2 A Sárospataki Ev. Ref. Főiskola (Akadémia és Gymnasium) Értesítője az 1896-97. iskolai évről. Összeállították: Radácsi Endre akadémiai igazgató és Szinyei Endre gymnasiumi igazgató, Sárospatak, 1897, 271.o.

3 Az előzményekről lásd: Baráth Béla Levente: *Vizuális nevelés Sárospatakon 1797-1902 között. Adalékok a Sárospataki Református Kollégium történetéhez = Zempléni Múzsza*, V. évf. 3. szám, 2005. ősz, 29-42.o.

4 Vö. 2. sz. jegyzet 206, 230, 251.o.

5 Uo. 250.o.

6 30x40 cm, jobbra lent szignó, 1897, RKM. E. 1967. 62.

7 19x32 cm, jobbra lent szignó, I. gim. o., 1897. RKM. E. 1967. 38.

8 30x40 cm, balra lent szignó, II. o., RKM. E. 1967. 63.

9 44x62 cm, balra lent a szignó mellett szerepel a készítés pontos dátuma: 1899. K szept. 10 v. nov. 10., RKM. E. 1967. 78.

10 Munkásságáról lásd: Pocsainé Eperjesi Eszter: *Palágyi Deák Geyza (1871-1931), Sárospatak*, 2001. Acta Patakina V., sorozatszerkesztő: Dienes Dénes

11 31,5x22 cm, RKM. E. 1967. 15.

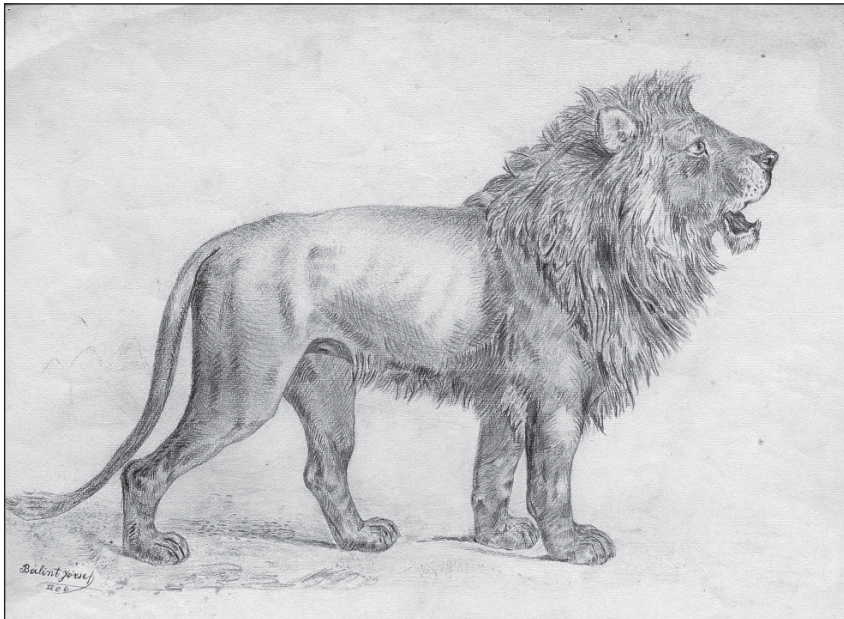
12 48x31 cm, RKM. E. 1967. 19.

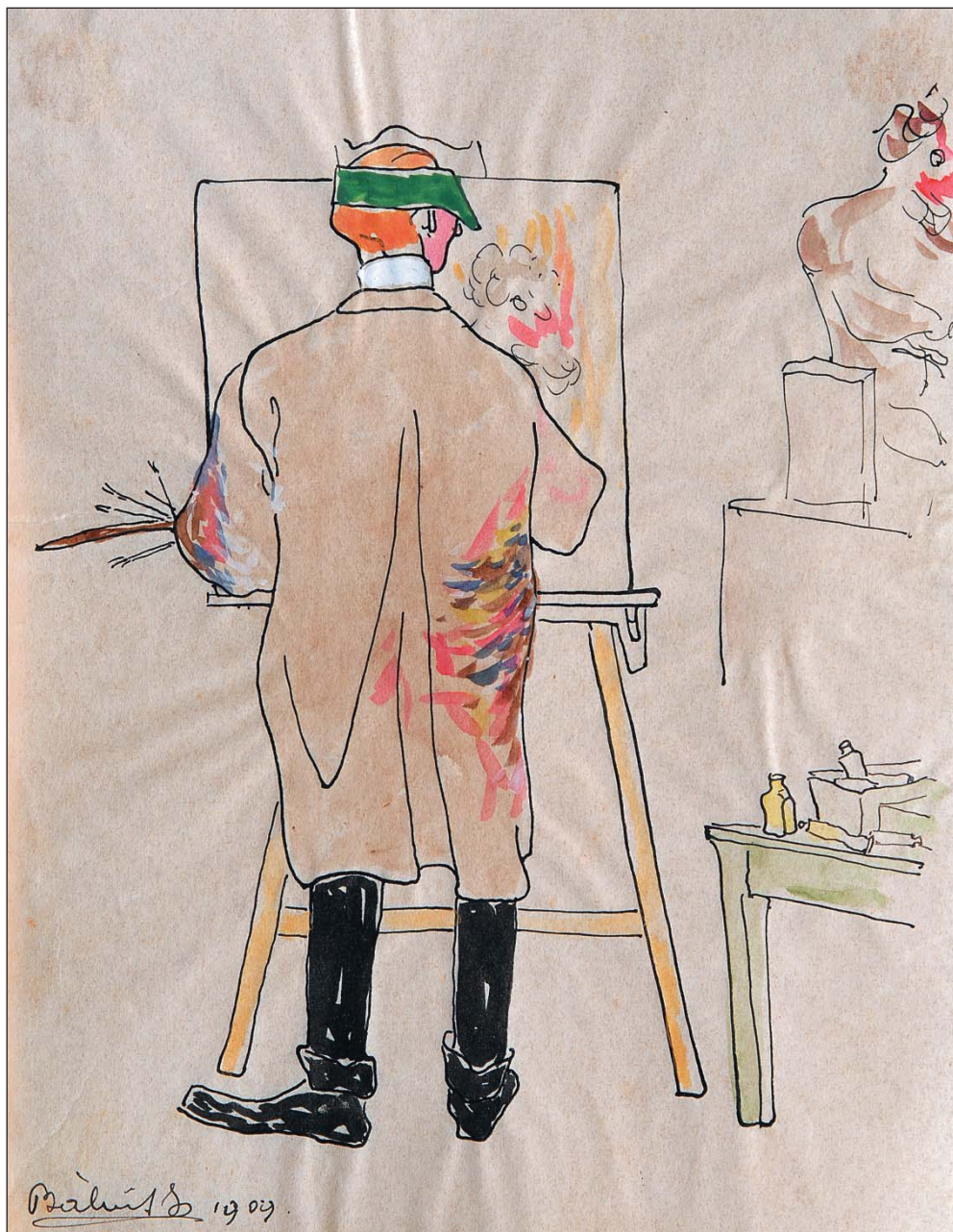
- 13 A Sárospataki Ev. Ref. Főiskola (Akadémia és Gymnasium) Értesítője az 1903/04. iskolai évről. Összeállította: Dr. Székely György és Dr. Rácz Lajos igazgatók, Sárospatak, 1904. 183-184.o.
- 14 Vö: Bolvári-Takács Gábor: A művészeti főiskolák szervezeti fejlődése a második világháborúig = Valóság, XLV. évf. 1. szám, 2002. január
- 15 Holló László a művész és az ember, szerk.: Újvári Zoltán, Debrecen-Kiskunfélegyháza, 1997, 86.o.
- 16 A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig, szerk.: B. Majkó Katalin és Szőke Annamária, Budapest, 2002
- 17 Leltári számok: RKM. E. 1967.75.; RKM. E. 1967.46.; RKM: E. 1979. 11.
- 18 41x56 cm, RKM. E. 1967. 65.
- 19 17x22 cm, RKM. E. 1967.9.
- 20 38x50 cm, RKM. E. 1967. 58. és 43x58 cm, RKM. E. 1967. 74.
- 21 Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára (továbbiakban: SRKTGYL) Analekta 90.
- 22 Kismarton Károly: Bálint József, in: Pataki tanáraink (1931-1952), szerkesztették: Benke György, Pólos László, Szabó Csaba, For You Bt., Sárospatak, 2005, 22-24.o.
- 23 SRKTGYL. Analekta 90.
- 24 Bálint Bertalan levele Bálint Józsefnek, Sátoraljaújhely, 1909. április 17. SRKTGYL Lgy. 53.
- 25 Boromisza Tibor levele Bálint Józsefnek, 1939. december 20. SRKTGYL Lgy. 199.
- 26 Olaj, vászon, 70x50 cm. Mezei Ottó: Nagybánya. A hazai szabadiskolák múltjából, Budapest, 1983. 10. kép
- 27 Réti István: A nagybányai művésztelep, Budapest, 1994, 168.o.
- 28 Nagyenyedi Református Bethlen Kollégium Értesítője az 1909/10. iskolai évről. Nagyenyed, 1910
- 29 25,5x33 cm, RKM. E. 1956. 5.
- 30 SRKTGYL. Analekta 90.
- 31 SRKTGYL. Analekta 90. A Nagybányai Református templom, részlet, mellette megjegyzés: a Művészházba tagsági díj
- 32 Mezei Ottó: i.m. 64-65.o.
- 33 RKM. E. 2003. 215.
- 34 Görbe lámpa Királyhelmeceken, 1910, olaj, vászon, 63x51 cm, RKM. E. 1911. 3.; Tornaterem ősszel, 1911, o. v., RKM. 1973. 21.
- 35 Búzakeresztek, 1913, o. v., 71x58 cm, RKM. E. 1949. 1-4.
- 36 Dankó Imre, 1955. SRKTGYL An. 11.434.
- 37 Meghívók. SRKTGYL Analekta 84-91.
- 38 Mindkét alkotást Bálint József ajándékozta a múzeumnak. Olaj, vászon, 71x89 cm, RKM. E. 1949. 2., a másik szintén olajkép vászonra festett, 84x70 cm, RKM. E. 1949. 3.; Sárospatak, olaj, vászon, 85x100 cm, MNM Rákóczi Múzeuma 71.19.1.; Hegyaljai táj, olaj, vászon, 55x80 cm, MNM Rákóczi Múzeuma 71.19.2.
- 39 olaj, vászon, 64x75 cm, RKM. E. 1951. 3.
- 40 olaj, vászon, 79x92 cm, RKM. E. 1978. 31.; olaj, vászon, 68x82 cm, RKM. E. 2005. 22.
- 41 Haulisch Lenke: A szentendrei festészet, Budapest, 1977, 15-16.o. A barátok közül Medgyessy Ferenc, Tersánszky J. Jenő nem vett részt a társulásban.

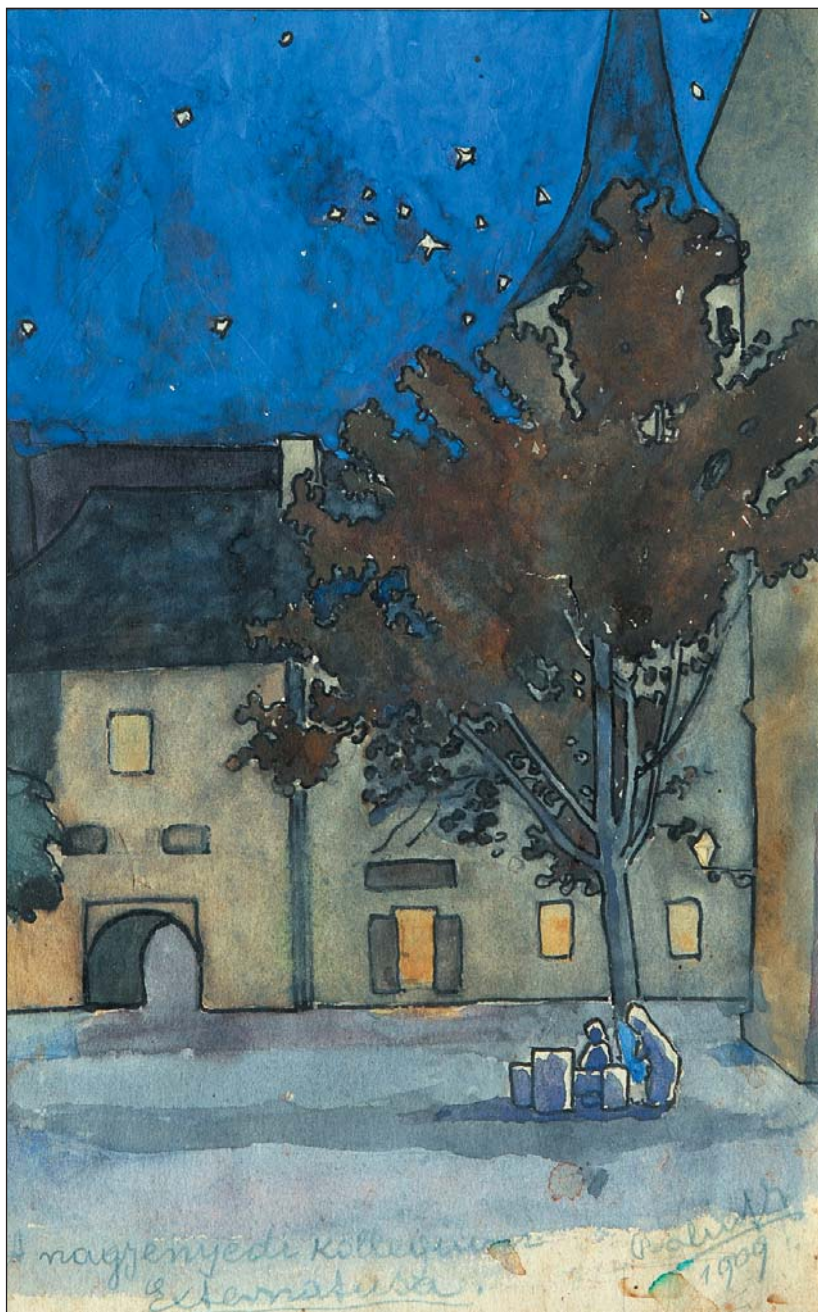
- 42 A Sárospataki Református Főiskola, Theol. Akadémia és Gimnázium Értesítője az 1929/30. iskolai évről (a továbbiakban: Értesítő), Sárospatak, 1930. 66.o.
- 43 Értesítő az 1933/34. iskolai évről, Sárospatak, 1934, 165-174.o.
- 44 Értesítő az 1939/40. iskolai évről, Sárospatak, 1940. 58.o.
- 45 Értesítő az 1947/48. iskolai évről, Sárospatak, 1948. 39.o.
- 46 Képes Géza: Egy festő emlékezete = Élet és Irodalom, 1974. 18. évf. 36. sz.
- 47 A pataki diákvilág anekdotakincse, III. kötet, Sárospatak, 1996, 190-191.o.; A pataki diákvilág anekdotakincse, IV. kötet, s.a.r.: Király Zoltán, Sárospatak, 2001, 83-89.o.
- 48 Néray Katalin művészettörténész megnyitó szövege, 1971. május 23. (vasárnap 11 óra) SRKTGYL An. 89.
- 49 Művészeti lexikon, Győző Andor kiadása, Budapest, 1935. 1. kötet 67.o.
- 50 Zemplén vármegye tíz évvel Trianon után, szerk.: Hirn László hírlapíró, Budapest, 1930. Magyar városok, vármegyék társadalmi emlékalbuma. Számozott példány: 192. számon
- 51 Dankó Imre, 1955. 15.o. SRKTGYL An. 11.434.

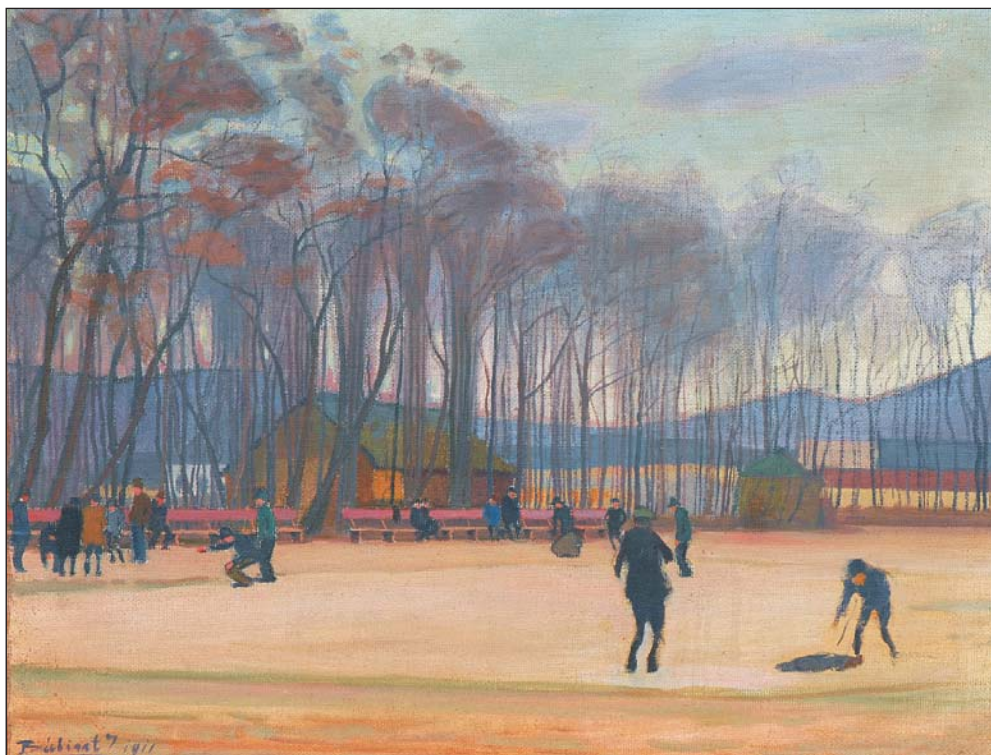
Oroszlán

A festőművész

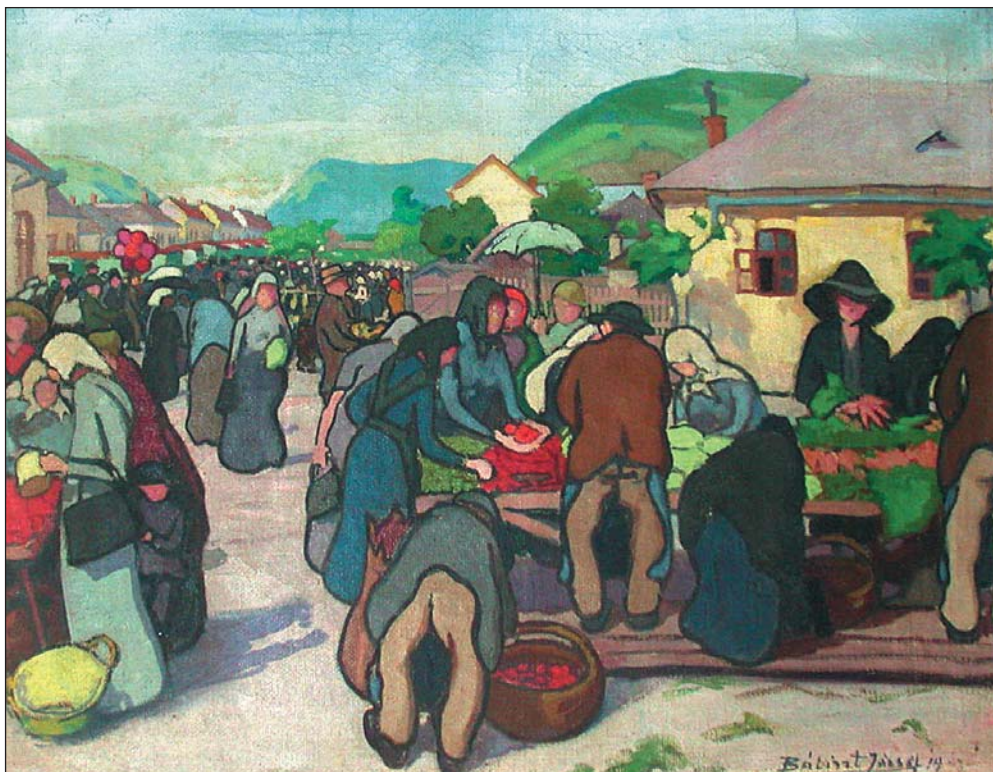
A nagyenyedi kollégium

Korcsolyázók

Bálint Dezső

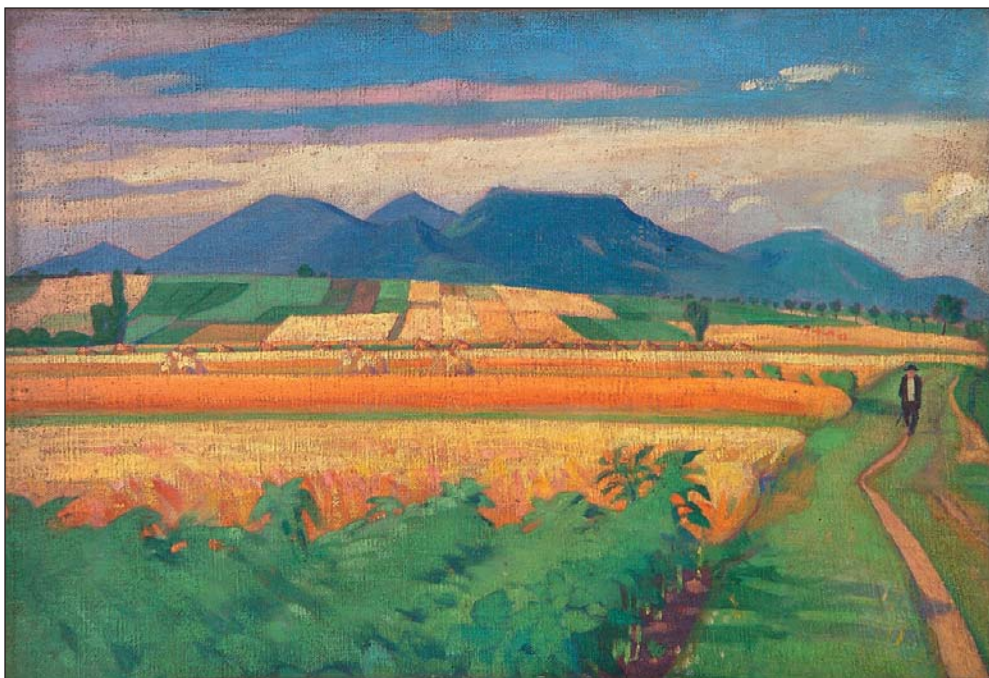
Hecskai piac

Sárospataki utca

Szénaboglyák

Hegyaljai táj

Tusnádylászló

Anatóliai dallamok nyomában

Száz éve született Ahmed Adnan Saygun

A huszadik század legnagyobb török zeneszerzőjének nevét írtam le a címben, lelkemet a tisztelet és a szeretet érzése hatja át, de ebben tompán ott sajog az a fájdalom is, amelyről különben ilyen ünnepi alkalomkor nem illik beszélni, ám a szellem nagyjairól csak őszintén szabad szólnom, ezért kezdem e rövid vallomással. Mondhatnám azt, hogy Bartók Béla legjobb, legnagyobb török barátjára kívánok emlékezni, arra a zeneszerzőre, néprajztudósra, akivel Bartók jó hetven évvel ezelőtt Anatólia pásztorainak, yörükjeinek népdalait rögzítette, és akit a magyar mester a legalkalmasabbnak tartott arra, hogy őt kövesse: a török nép léleküzenetét úgy adja vissza, mint ő a magyarét és több más népét. Ez a modell mutatja: úgy lehet új és igaz a művészet, ha valóban korunk emberének lelkét szólaltatja meg, a benne lévő feszültséget oldja fel, mégpedig a legmélyebb, korábban alig-alig ismert, sokak által feledésre ítélt ősi gyökerek által.

Igen, a bartóki modell ott áll a világ előtt, de ez a személyes indíttatás – ily közvetlenül – a külföldi zeneszerzők közül csak Ahmed Adnan Saygunnak adatott meg. Bárki mondhatja, hogy nálunk kialakult hagyománya van annak, mely népek klasszikus zenéjével foglalkozunk kiemelten, alaposabban. Oly gazdag a paletta, hogy ennek a bővítése a már bevált „forgatókönyv”, szokás sérülése nélkül nem történhet meg. Ily módon semmi okom sincs a már meglévő gyakorlatot hibáztatnom. Adnan Saygun esetében ez az érv azonban hamis és megbukik, mert épp a mi Bartók Bélánk világához tartozik hozzá, hogy valamivel többet tudjunk a török zeneszerzőről.

Persze az összegező és alapos, Bartókot bemutató könyvekben szó esik az anatóliai gyűjtőútról, néhány olyan fénykép is elénk villan, amely ezt idézi. Ilyen megközelítésben még a legnagyobb hazai zenerajongók is legfeljebb arról értesülnek, hogy élt egyszer egy török zeneszerző, néprajztudós, aki együtt dolgozott a magyar géniusszal. Igaz, ez a géniusz a gyűjtőútról nyomban megírta a maga ismertetését, és a közösen gyűjtött anyag is megjelent angolul és eredeti török nyelven, amikor a mi zeneszerzőnk kilencvenöt éves lett volna, de magáról a török zeneszerzőről fölöttébb kevés szó esik minálunk. A magyar Bartók-irodalomban nyomát sem találok annak, hogy vajon a mi géniuszunk ismerte-e huszonkilenc éves vendéglátójának szerzeményeit, akár csak részben is, pedig akkor Adnan Saygunnak már tizennégy opusa volt. Ráadásul első szerzeményével (*Divertimento*) párizsi zenei díjat nyert, és ott, a francia fővárosban – hat évvel a híres gyűjtőút előtt – előadták, sőt Varsóban is megszólaltatták. Bár a Magyar Rádió komolyzenei adásait rendszeresen figyelem, Adnan Saygun szerzeményeiből jó fél évszázad során négyszer-ötször hallottam valamit. Az átlag részemről egy évtizedre egy mű. Említett szomorúságomnak, fájdalomnak ez az oka, hiszen ő olyan közel áll hozzánk, hogy erre a mellőzésre semmi komoly magyarázat sincs.

Ahmed Adnan Saygun Izmirben született 1907. szeptember 7-én. Édesapja matematika-tanár volt, hittudós, kiváló zenei tehetséggel megáldva. Fiában sok örömét lelte, mert az már három éves korában megtanult írni és olvasni. Az írás, amelyet elsajátított oly nehéz volt, hogy a diákok általában három évig tanulták az iskolában. A nehézség fő forrása, hogy a törökök abban az időben még az arab írásjeleket használták. A dzsámik és más mohamedán épületek díszítését oly nagymértékben segítő indaszerű betűk jellemzője, hogy a mássalhangzók egy részét nem azonos módon jelölik, attól függően, hogy az adott hangot jelölő betű a szó elején, közepén vagy a végén áll. Ez a jelenség járt azzal a következménnyel, amely a török írást oly nehezzé tette, hiszen a török jóval több magánhangzót használ, mint az arab. Aki viszont képes ezt az írást olvasni, az előtte lévő jelek alapján folyton bizonyos kiegészítési munkát lát el.

Négyévesen került iskolába. Zenei tehetsége korán megmutatkozott, de a matematikát és az irodalmat is igen szerette. Széleskörű érdeklődése minden területen megmutatkozott. Jegyezzük meg, hogy a korabeli török gyermekek és az irodalom kapcsolata fölöttébb más volt, mint ma. Abdul Hamid szultán betiltotta az irodalmi szakot a konstantinápolyi egyetemen, ezért volt kénytelen Germanus Gyula 1903-ban a jogi karon tanulni, és a török irodalmat csak magánúton ismerte meg. Saygun gyermekkorában tehát fokozottabban volt nemzeti színezete az irodalomnak, és az idegen elnyomást a megalázott emberek egy életen át nem felejtették el. Különösen az olyan érzékeny emberek, mint amilyen Adnan Saygun volt. Az irodalom iránti rajongását egész pályája során kamatoztatta. Nem csupán a Koránt olvasta végig, hanem az Evangéliumot is. Hangyaszorgalommal mutatta ki a Bartók Bélával együtt gyűjtött népdalok szövegéből azokat az elemeket, amelyek a régi török irodalomból szivárogtak át az írástudatlan nép szájhagyományába. Csak sokkal bővebb összegezésből derülhetne ki, hogy mily szoros kapcsolatban volt a testvérműzsákkal. Az önképzés remek példáját adta azzal, hogy a hangszerelésnek, a zeneszerzői mesterségnek az alapjait könyvből tanulta meg. Ezekre párizsi ösztöndíja előtt – ahol gregorián zenét is tanult – csupán két hónapig tanította egy zenetanár. Éveken át mindene a zongorázás volt. Tizenhárom évesen már pénzt keresett: egy izmiri mozi filmvetítését kísérte zongorajátékával, de jegyeket is árusított, úgymond, a mozi mindenese volt. Falta a zeneirodalom remekait, a zongorázás oly élmény volt a számára, mint másoknak az olvasás. „Kaynak” (forrás) és „irmak” (folyam) – ez a két bűvös szó lengi körül a törökök beszédét, írásait, ha nagy nemzeti zeneszerzőjükről nyilatkoznak. A tiszta forrástól indult el, életműve oly gazdag, mint maga a folyam. „Értől az Óceánig” jelenség ő is. Hazánkról, népünkről korán hallott híreket, mert második zongoratanára magyar volt.

Amit eddig elmondtam, egy szép pálya töretlen íve, de az életút korai szakaszában megjelent az iszonyú sötétség. Izmir idegen hódítók kezére került. A gyermek Saygun egy éjszaka kenyérért ment. A zűrzavarban, kavarodásban őt is ütés érte, elvesztette az eszméletét. Édesapját elbocsátották az állásából. Minden jel azt mutatta, hogy Törökország az első világháború után ugyanúgy zuhan egy borzalmas, feneketlen mélységbe, mint a mi hazánk. A trianoni katasztrófához hasonló rémálom elevenedett meg, kezdett ténnyé, valósággá válni. Ám egy férfiú, egy elszánt hős bátran kiáltotta a világ igazságtalan urainak, hogy „Nem!” Drága volt, túl sokba került ez a „nem”, hiszen iszonyú áldozatokkal járt a harctéren. S a kivívott szabadság sem hozhatta a béke nyugalomát, derűjét, mert a meggyötört, kifosztott országot meg kellett újítani, bizonyos nyugati módszereket, elveket meg kellett honosítani a politikai, gazdasági életben. Iskolák létesítése, a tudás terjesz-

tése volt a célja Kemal Atatürknek. Tudta, hogy a nyugati szemlélet szolgálai elfogadása, „majmolása” alááshatja a nemzet alapjait. A maga teremtette reformokban is meglátta a veszélyt. Igazi nagyságának lényege, hogy egyszerre mentette meg népét a gyarmatosítástól, ugyanakkor azon fáradozott, hogy az elkerülhetetlen változás ne legyen lelki gyarmatosítás alapja. Ezt csak úgy lehet elkerülni, ha a legmélyebb ősi gyökereket is megtalálják. „Erős a kő, ha helyén áll.” – mondja egy perzsa közmondás, de ha a követ homokká silányítja a körülmények hatalma, az igazi katasztrófa lesz. Ezt akarta elkerülni. Nem csupán hadvezérként volt lángelme, a művelődés is szívügye volt. Azért kell ezt elmondani, mert Adnan Sagun mai méltatói azt hangsúlyozzák, hogy ő a zenében képviseli ugyanazt, amit a nagy hadvezér és politikus a történelemben. Elveik alapja nemzetük létének biztosítása volt, s ezt az ősi gyökereknek, a hagyománynak az ápolása, megmentése, megőrzése nélkül nem tudták elképzelni.

Atatürk kérte fel Adnan Saygunt, hogy írja meg az első török operát. A fiatal mester tüneleményes gyorsasággal vetette kottapapírra a lelkéből áradó hangjegyeket. 1934-ben nagy ünnep volt Törökországban, Atatürk vendégül látta a perzsa sahot, s bemutatták Adnan Saygun Özsoy című operáját. A mester élete vége felé közeledve is szerzeményével tiszteltgett a törökök megmentőjének emléke előtt. Elméjébe, szívébe vésődtek a gyermekkori iszonyú emlékek, művészetében ő is a népek testvérré válásának igazi apostolává vált. Az 1942-ben írt *Yunus Emre* oratóriumának középpontjában a végtelen, szent és tiszta szeretet gondolata áll. A második világháború vérzivataros éveiben hány és hány helyen zendült fel az emberi lelkekben a béke áhítása! Bartók 1943-ban írta *Concertóját* Serge Koussevitzky felkérésére. Hasonló megtiszteltetés érte Adnan Saygunt is, így született meg *III. szimfóniája*. Mikor a fegyverek elhallgattak, csak akkor adták elő a *Yunus Emre* oratóriumot. Először 1946-ban Ankarában csendült fel, majd a világ sok táján. New Yorkban Leopold Stokowski vezényelte, Budapesten először Erdélyi Miklós, később a Magyar Rádió Szimfonikus Zenekara Hikmet Şimşek irányításával adta elő. Szintén Budapesten vezényelte Saygun *I. szimfóniáját* Franz Allers. A mester 1986-ban rangos magyar kitüntetést kapott.

Nehéz olyan török nyelvű írást találni, amely Adnan Saygun művészetéről szól, és ne lenne benne valami a már eddig is emlegetett anatóliai gyűjtőútról. Épp emiatt villantok fel néhány adatot, tényt erről a mindkét zeneszerző életében jelentős eseményről. 1935-ben Adnan Saygun olyan budapesti kiadványt tanulmányozott, amely az egész Törökországot az arab és a perzsa zene területéként tüntette fel. Ekkor még maguk a török zenetudósok sem ismerték igazán eredeti zenéjüket. Azt viszont már tudták, hogy a török parasztok zenéje eltér attól, amelyet a városokban lehet hallani: tíz évvel korábban pentaton dallamokat találtak, de ezeknek az osztályozásával, értelmezésével igen nagy bajban voltak. Ezért volt szükségük Bartók Béla véleményére, segítségére, aki a gyűjtőút végén kijelentette: „Nem tudtam, hogy ily közeliel vagyunk egymáshoz.” Míg a román, szlovák, horvát, szerb népdalok egybevetése által a kölcsönzés jellegére, tényre derült fény, addig itt a zenei rokonságra. Bartók és Adnan Saygun az Anatóliában összegyűjtött népdalokról megállapította, hogy azok nem kölcsönzés eredményei, hanem változatok. A mi népdalainknak a szövegei körülbelül négyszáz évre nyúlnak vissza. Összefüggő eseményt távolabbi időből nem idéznek fel. Szent István, Szent László emléke „töredékesen” megjelenik, de nem valamely közvetlen esemény kapcsán. A pogány világ emlékei előelőbukkannak, ezek becses múltbeli csillámok, időkútba süllyedt gyöngyszemek, meg-

maradtak, mert szépek voltak, de eredeti értelmük, értelmezésük már a szájhagyományt őrző közösség tagjai előtt is egyre homályosabb. Ritka kivétel az a török népdal, amely majdnem félezer éves történelmi esemény emlékét őrzi. Maga a zenei szerkezet akár másfél ezer évre is visszanyúlhat, tehát jóval a honfoglalás előtti idők szellemi üzenetét őrzi. Ez a gyűjtőút nem csupán a bartóki ihletés miatt hagyott kitörülhetetlen nyomot Adnan Saygun lelkében. Bizonyos szempontból meghatározta további pályáját: magának a pentatóniának ritka szakértője lett.

Sok népdalfeldolgozása van. Szerzeményeinek címei árulkodnak a népi ihletésről. *Mese énekhangra és zenekarra*, *Egy erdő meséje* – zenekarra írt balett. Nem véletlen, hogy lelki rokonok voltak Kodály Zoltánnal is. Egy társával *Gimnáziumi zenekönyvet* írt. (A Saygun Oktatási Központ ismertetőjében párhuzamként jelenik meg a Kodály Zoltán Intézet.) Adnan Saygun további három operát írt: *Kerem*, *Köroğlu* és *Gigames* a címük. Életének utolsó tizenhét évében műveit isztambuli lakásán alkotta meg. Felesége kiváló tehetségű művésznő volt: Szalai Irénnek hívták. 1940-ben kötöttek házasságot, ekkor a Nilufer Saygun nevet kapta (Nilufer magyarul: Vízililiom). A mester nyugdíjasként is tanított zeneszerzést és népzene-t a Mimar Sinan Állami Egyetem Konzervatóriumában. A Török Rádió és Televízió adásait tevékenyen segítette. Óriási munkát fejtett ki azzal a céllal, hogy a népi hagyományt eredeti formájában őrizzék meg. Törökország távoli vidékeiről hívott meg népművészeket Isztambulba, és előadásukat rögzítette.

Mi mindent lehetne még a mester életművéről elmondani a századik születésnapon? „Harmatcseppben csillagfény rebben” – hirdeti egy olasz közmondás. „Congiura del silenzio” (a csend összeesküvése) – mondja egy másik, és ezzel az agyonhallgatás könyörtelen fogalmát jelöli. Bennem más hang szólal meg, a török Mesteré, aki feleségével együtt négy óra hosszat látott vendégül, és oly dolgokról beszélt nekem, amelyek által egy ismeretlen világ kapuja tárult ki előttem. Hallom a hangját, és úgy érzem, nagy veszteség, hogy az általa annyira szeretett magyar nép körében csöndkövület veszi körül a munkásságát. Ifj. Bartók Béla iránti hálámat is ki kell fejeznem, hiszen ő ismertetett meg édesapja legjobb török barátjával.

Adnan Saygun 1991. január 6-án hunyt el Isztambulban. Boldog ember volt, és tudom, hogy nekünk szükségünk van rá.

Dobrik István

Domján József és a magyar grafika

Mindeneknek megvan a maga elrendelt ideje. Annak is, hogy most ebben az időmetszetben emlékezzünk Domján Józsefre és életútjának, életművének felidézésével, elemzésével keressük és megerősítjük helyét a magyar képzőművészet folyamában.

Ahogy a művészetben is szükségünk van egy bizonyos távolságtartásra az eredeti élménytől, hogy egyáltalán a formaadást megkísérelhessük, ugyanúgy a művek, az életművek megítélésénél is szükséges ez a távolság, hogy kellő rálátással, időben és korban, az adott történelmi és társadalmi viszonyokat is figyelembe véve helyesen tudjunk ítélni a teremtett értékek felől. Domján József helyének és munkásságának ambivalens megítélése itthon, elsősorban életútjának viszontagságaiból, a grafikához való különleges viszonyából, és nem utolsó sorban az akkori hatalom számára váratlan emigrációjából fakadt. Ha munkásságának a magyarországi művészettel való érintkezését keressük, elsősorban a pályakezdésének 1956-ig tartó időszakát, a fametszéssel való sorsszerű találkozását, a már hazán kívül kiteljesedő művészetét reprezentáló, hazatérő alkotásainak magyarországi fogadtatását, hatását érdemes számba venni. Ehhez nagy segítséget adnak, ránk hagyott művein és a róla szóló írásokon túl, a Domján Evelin *Faragott képek* c. könyvében idézett visszaemlékezései, vallomásai.

A magyar rajzművészet, grafika háború utáni történetében az 1945-1948 közötti időszakban, a szakirodalom szerint elsősorban az európai iskolás festők rajzai képviselik az új magyar rajzművészetet. Bálint Endre, Bán Béla, Korniss Dezső, valamint a műkritikus Kállai Ernő köré csoportosuló nonfiguratívok – Gyarmathy Tihamér, Lossonczy Tamás, Martyn Ferenc, Marosán Gyula, Zemplényi Magda – absztrakt kompozícióit, továbbá Bene Géza, Czimra Gyula, Gadányi Jenő rajzait tartják korszakalkotó jelentőségűnek. Ide sorolják Szalay Lajos és Koffán Károly munkásságát is, valamint Varga Nándor Lajos tónusos, rembrandti tradíciókra épülő művészetét, iskoláját. E sokszínűséget azonban az 1950-es évek normatív kulturális irányítása könyörtelenül felszámolta. A kor ízlését, a hivatalos kultúrpolitikai elvárások, a szocialista építést az irányelveknek megfelelően propagandisztikus ábrázolás határozta meg.¹ A fordulat éve után így az ötvenes években a személyi kultuszból, a zsdanovi esztétikából fakadó normatív elvárásokkal terhelt, a festészetben a patetikus naturalizmust trónra emelő kultúrpolitika a szocialista realizmust, mint irányzatot és egyben alkotói magatartást, minden művészeti ágban megkövetelte. A grafikát, mint demokratikus műfajt olcsósága, sokszorosíthatósága, a nép számára könnyen elérhető volta miatt tartotta fontosnak. Ideológiai elvárásokat fogalmazott meg a művek témaválasztásával, megformáltságával szemben. Mindezek hatása mély nyomokat hagyott, és még az 56-os forradalom utáni évtizedekben is érzékelhető, amikor már elkezdődött a magyar grafika reneszánsza.

Domján József akkor emigrált egy híján ötvenévesen az országból, amikor a tragikus forradalom után paradoxnak tűnő módon, de elkezdődik a magyar grafika megújulása és az új szemléletű sokszorosító grafika az 1950-es évek második felében, majd az ezt követő évtized elején kiteljesedik. Domján művészetével – talán ebből fakadóan – igen szerényen foglalkozik a hazai szakirodalom. Németh Lajos az 1972-ben megjelent *Modern magyar művészet* című, alapkönyvnek számító munkájában nem is említi nevét. Solymár István viszont igen, a *Mai magyar rajzművészet* c. albumba írt tanulmányában. A könyv megjelenésének inspirátora a Magyar Nemzeti Galériában 1968-ban megrendezett *Mai magyar grafika* c. kiállítás volt. Solymár számba véve a magyar grafika vonulatait, és az összképhez hiányát állapítja meg az olyan, külhonban alkotó művészeknek, mint Vásárhelyi Viktor, Peterdi Gábor, Domján József, Nagy Imre, Gy. Szabó Béla, Feszt László.² Domján, aki Aba Novák szabadiskolás éveit után 1934-től hét éven át a Képzőművészeti Főiskola hallgatója és előbb Rudnay, majd Szőnyi növendékeként festő szakon végezte tanulmányait, maga is beszámol a grafikával való sorsszerű találkozásáról. Életrajzi írásában így emlékezik: „A mai napig nem tudtam meg, ki és mit értett félre, de úgy tudták, hogy én fametszeteket állítottam ki Északon – és ha ott jó volt, akkor Budapesten is be kell mutatni. Augusztus utolsó hónapjaiban érkeztem haza, (a svédországi egy éves tanulmányútról van szó) most szeptember eleje volt: mondták, decemberben nyílik a kiállítás a régi Műcsarnokban (...) A főiskolán, hogy jegyet kapjak, csináltam már egy kicsi fametszetet (...) A kiállítás 1948 decemberében nyílt meg a Műcsarnokban, Budapesten – így lettem fametsző. A főiskola grafikai osztályán nem voltam kedvenc.”³

A harminc, feleségével, Evelinnel rövid idő alatt közösen faragott dúcok között volt az a moszatot és halakat ábrázoló színes ősnymat, amelyre maga is nosztalgikusan emlékezett, innen datálva a színes fametszeteinek történetét. A többi mű fekete rajzos dúc, alányomásos metszet volt. A témaválasztásaival is sikert aratott, hiszen a lapok egy részéhez átélt munkásévei és az ország újjáépítése jelentették az ihlető forrást, amit a művek címei is jeleztek: *Állványozás a Lánchídon, Hídépítők, Épülő vasúti híd, Hídtraverzek, Az újjáépülő Lánchíd, Martin-kemence, Acélöntés*. A kritika a festői grafika érdekes megnyilvánulásainak tartotta őket, amelyben az alkotó „kissé bátrabban érvényesíti igazi fantáziáját”. Felmentést is ad ugyanakkor az elvárt naturalista formaadás alól: „Az egészséges fantázia nem áll ellentétben a szocialista realizmussal.”⁴

Domjánt – a gyors politikai ízü elismerések (Munkácsy-díj: 1955; Kossuth-díj: 1956), műveinek megformáltsága, a hagyományos magasnymású grafikai technika megtartva-megújító merész változtatásai, újításai, a festékezés és a nyomtatás tradícióinak felülírása, különcként számító viselkedése miatt – nem fogadta osztatlan elismerés a grafikus társak körében. Az 1955-ben rendezett Ernst múzeumbeli összegző tárlatán – visszaemlékezése szerint – volt egy kis terem, ahol tenyérnyi fantáziamadarak, galambok, mezőcsáti butéliák madarai szerepeltek a nyomatokon. Koffán, a grafika tanára és madarász, azt mondta: „Domján madaraiból hiányzik a csontváz. Semmilyen madár csontváza nem illene ezekbe a madarakba.” Barcsay pedig így fogalmazott, valahányszor találkozott vele: „Baj van az anatómiával!” Önmaga ezeket a malíciózus megjegyzéseket úgy könyvelte el magában: „Ha megfogadtam volna kritikájukat, nem lett volna művész belőlem.”⁵ Pikantériája a sorsnak, hogy ebben a politikai vákuumban jelent meg Barcsay rajzkönyve: a *Művészeti anatómia* (1953) és Domján grafikai sorozatai, albuma is: a *Toldi* és a *Budai Nagy Antal* (1952), a virágsorozatából készült naptár a Medimpex kiadásában (1954) és a *Hunyadi* című album (1955).

Domján valóban makacs következetességgel ragaszkodott saját belső értékrendjéhez, ehhez igazította alkotói szándékát és az alkotási módot. Mesterei egyéniségére és a kortárakra élete végéig emlékszik, de igazán – mint kiderül – a főiskolás évek alatt nem is nagyon tudtak vele mit kezdeni. Rudnay és Szőnyi festő-karakterének hatását nem, vagy csak igen nagy áttételekkel lehet tetten érni munkásságában. A plein air festéshez való viszonya is érdekes volt. A természet megfigyeléséből leszűrt tapasztalatokat sajátos módon fogadta be, értelmezte és összegezte. Ennek a magatartásnak kialakulását nem csupán alkati adottságai, hanem életének alakulása, a felnevelő ifjúkor tapasztalatai is bizonyára befolyásolták. „Tizennégy év kemény lakatosság után kerültem Aba Novák szabadiskolájába” – írja. Először a Pesti Hírlap színes vasárnapi mellékleteinek borítóit, majd a 19. századi művészet színes reprodukciókon megjelenő csendéleteit, tájképeit másolja. A természet utáni rajzolás, festést csak később fedezi fel magának, melyről így emlékezik: „Jóval később léptem ki a természetbe. Ha kirándulni mentem, fehér lapokat tűztem össze – ez lett a vázlatfüzet –, és leültem rajzolni. Hegyvonulatokat rajzoltam, előtérben virágokkal, amelyek ugyan nem ott nőttek, de én átültettem őket. Szerettem virágokat rajzolni, mert nem szaladtak el és szerettem a görcsös fákat is. A kis rajzok gyarapodtak, akvarellek is bekerültek a kis füzetbe – a természetből a vonalakat vettem át, a szín belőlem jött.”⁶

A belülről fakadó látomásos színekhez való ragaszkodása, az alkotásnak mély intuíciókra építő ereje zárkózottságot követel, és ehhez a zárkózottsághoz a képek készítése során ragaszkodott. Már fiatal korában is, amikor még saját szavaival élve „már nem voltam munkás, még nem voltam művész”, a képeket zárt helyen festette. Így volt ez jóval később is, amikor a főiskola nagybányai nyári telepén dolgozik. „Nem szerettem szabadban festeni (...) Hetekig csak jártam a vidéket, ültem a város fölött a hegy oldalában és néztem a naplementét. A többiek minden nap kimentek reggel, felállították az állványt egy utcasarkon, este bejöttek az eredménnyel, azt tárgyalták (...) Végül megkértem az iskola igazgatóját, adjon egy osztálytermet, hogy dolgozhassak (...) Reggeltől estig ki sem mozdultam, bezártam az ajtót, ebédelni sem mentem, nem engedtem be senkit. Mire lejárt az idő, egy kiállításra való olajkép készült el, vagy huszonöt darab. Kiállították Nagybányán az őszi tárlaton.”⁷

Domján még a plein air-ben festés szabadsága, a természet szín és fényviszonylatainak varázsa sem tántorította el alkotói módszerétől. A színekhez való intuitív viszonya grafikai munkásságának is alapját jelentette. Fametszeteinél bár lényegesnek tekinti a rajzos dűcot, de számára mégis azok festékezése, a nyomtatásban rejlő érzékeny megoldások még fontosabbak. A pasztell technika iránti vonzalmát a grafikában is érezhetjük, hiszen a finom porokból az egy képhez vagy egy grafikához készített festék mindkét műfajban ugyanaz. „A metszeteiket mindig kézzel, hüvelykujjal nyomtatom – írja. – Így érzékelem legjobban, mennyi festék kerül a papírra a dűcrol (a dűcra ecsettel viszem fel a színeket). A papír a legjobb japán termék. A festéket magam keverem, különféle porokból. A kötőanyag pipacsmagolaj és francia terpentin. Az anyaggal nem szabad takarékoskodni, az csak a legjobb lehet.”⁸

A színes fametszet készítésének módját is leghitelesebben saját szavaival idézhetjük fel: „Amikor színes fametszetet készítek, a fadűcokat festékezem: „nyomatot” készítek, de ez nem nyomat – ez ihletett színjáték és nagyon nehéz megismételni ugyanazt a színhatást a második nyomatnál. Úgy mondják: „Domján fadűcokkal fest”. Ma már születnek olyan

színes fametszetek, ahol a szín nem követi a formát, attól független életet él (...) Időnként azt hallom, hogy ha festek, minek akkor a fametszet? Egy műfajt kellett kialakítani. Sikerült a világra hozni, ami nem volt még előttem. A fekete fametszetet is szeretem, de mikor hozzájutok, hogy színbe ültessem át, az nekem ünnepnap, amiért érdemes élni.”⁹ Domján valóban őstehetség volt, ahogyan barátai és ismerősei is megállapították, amikor megnézték az 1933-ban egy évig remeteként élve, a Bakonyban készített nonfiguratív kompozícióit. „Ne tanuljon Domján semmit – mondták –, maradjon meg őstehetségnek, így nem fogja elveszteni hamvaságát, újszerűségét.”¹⁰

Domján a főiskolai tanulmányok közben és abszolválása után is folytatta a színtantázia-képek készítését. Ezekkel szerepelt a Spirituális Művészek Kiállításán is a Nemzeti Szalonban. Viszonyát a festéshez és a grafikához jól példázzák gondolatai: „A pasztellképektől mindig nehezemre esett megválni, fájt ha eladtam egyet. A színes fametszet csoda: a művész számára lehetséges megismételni egy művet; újra előadni, mint egy zenedarabot. Beleszerettem a fába...” Amikor az első fametszeteket csináltam 1948-ban a régi Múcsarnok épületében megrendezett első magyarországi kiállításomra, a harminc fametszetből tizenkettő a Hoffer és Schranz-beli élményekből fakadt. Egy sorozat szikrázó acél: ezek a mai napig is jók, nem veszett kárba az ott eltöltött idő (...) A rajzos dúcok a kokillákról, az izzó acélrúdról, a szikrázó csillagszóró tűzijátékról még megtalálhatók a sárospataki Domján-házban. Azt hiszem a rajzos dúcot színben festékezve – az akkori fekete helyett – izgalmas új műveket tudnék belőlük alkotni.”¹¹

Rudnay Gyula hosszan nézte egy korrektúra alkalmával sötét színekből felépített, közepén fekete négyszöget ábrázoló kis pasztelljét az elsős Domjának, és végül azt mondta: „Ide kell eljutnia, de addig még nagyon sokat kell tanulnia.” Domján vállalta a munkát és a tanulást. Életútjával, műveivel igazolta azt a bölcsességet, amit még a 19. századból az angol költő és drámaíró Robert Browning hagyott ránk: „A művészetben mindent megtehetsz, csak egy a fontos: tudd, hogy szereted – és sok fáradság, míg ezt megtudod.”

Domján József munkássága itthon 1977-ben került igazán újra reflektorfénybe, amikor életművének egy része a kiváló énekművész, lokálpatrióta, képtáralapító pataki diák, Béres Ferenc kezdeményezésére Sárospatakra érkezett. Publicitást kapott ugyan az adományozás, a kiállításnak is közönségsikere volt, de szakmai körökben a lokális írásokon túl nem volt próbálkozás az életmű értékelésére. Kuriózumnak tekintik ugyan, de mindenki tudomásul vette – ahogyan Sós Péter János írja életrajzi kötetének előszavában –, hogy Domján József már kiszakadt a magyar művészetből, ő az Egyesült Államok sokszínű művészeti palettáját gazdagítja. De ugyanő hívja fel a figyelmet arra is, hogy bár munkássága nem befolyásolta a magyar képzőművészet törekvéseit, de színes fametszetein, kárpitjain a magyar népi hagyományok újrafogalmazásával, megőrzésével és ezeknek a nemzetközi művészeti életbe való betagozódásával sokat tett a magyar kultúra elismertségéért.

Mindeneknek megvan a maga elrendelt ideje. Annak is, hogy most ebben az időmetszetben Domján Józsefre emlékezzünk, és példáján felhívjuk a figyelmet arra, hogy a magyar művészet több a magyarországi művészetnél. Adósa a magyar művészettörténet azoknak, akik magyarságukat vállalva az itthonról elvitt magból ugyan más és más földrajzi és társadalmi környezetben, más hatásoknak kitéve, de terebélyes életművet teremtettek és gondoztak. Adósak vagyunk annak elemzésével is, hogy a magyar tradícióból fakadó értékek a nagyvilágban hogyan modulálódtak, hogyan hatottak és élnek tovább egy

multikulturális miliőben. Adósai vagyunk magunknak is, hogy most, amikor végre már nem határon túli, hanem egymásra figyelő és egymásért felelősséget vállaló magyarságról beszélünk, számba vegyük és megbecsüljük közös értékeinket.

(Elhangzott Budapesten, 2007. március 23-án, a Magyar Képzőművészeti Egyetem és a miskolci Herman Ottó Múzeum által, az American Hungarian Foundation, New Brunswick, NJ., USA és az American Hungarian Museum, Passaic, NJ., USA közreműködésével Domján József születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett konferencián.)

Jegyzetek

¹ Lóska Lajos: *Grafika (1945-1955)*, in: *Magyarország a XX. században. Hungarológiai Alapkönyvtár*, szerk.: Kollega Tarsoly István, Babits Kiadó, Szekszárd, 1996-2000.

² *Mai magyar rajzművészet, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1972, 10.o.*

³ *Domján Evelin A.: Faragott képek. Domján József festőművész élete, sajtó alá rendezte: Sós Péter János, Gondolat Könyvkiadó, 1986, 67-69.o.*

⁴ *Két kiállítás. Domján József fametszetei – munkáról és munkásokról. Kiállítási kritika = Népszava, 1948. dec. 8., valamint Domján Evelin: i.m. 70.o.*

⁵ *Domján Evelin: i.m. 104.o.*

⁶ *uo. 42.o.*

⁷ *uo. 58.o.*

⁸ *uo. 96-98.o.*

⁹ *uo. 48.o.*

¹⁰ *uo. 44.o.*

¹¹ *uo. 37.o.*

Tatár Balázs János

nyolcélekép^p_ben

Néhány elő-szó:

A kubizmus, mint az avantgárd festészet egyik kiemelkedő irányzata önmagáról vallotta, hogy képes a kockából egymástól különálló tereket felépíteni. Kubusokra bontotta ezt a teret, melyet először lerombolt, megnézte a különféle perspektívákból, majd egy *félkész művet* hozott létre. Többen azt tartották a korabeli művészettörténészek közül, hogy a kubizmus nem is létezett, mert semelyik képe nem készült el. Később, a második világháború után kezdték el ezeket a nagy méretű képeket egyre behatóbban és elismertebben vizsgálni, sok kritikusként kerültek elő utólagosan olyan jegyzetei, melyekben ezeket már dicsérte, nagyra tartotta. Természetesen, mint ahogy az a legtöbb avantgárd mozgalomnál is tapasztalható, a kubizmus is rövid élettartamú volt, aktívan 1908-1913 között létezett, a Függetlenek Szalonja és az Őszi Szalon kiállításain sikerült bemutatkoznia. Legkiemelkedőbb alkotóitól válogattam, mikor versciklusomhoz alapanyagot kerestem. Hogyan lehet (és egyáltalán: lehet-e?) a képzőművészet ezen izgalmas ágát leírni, megírni, át- és újraírni? Jean Metzinger írta Pablo Picassóról 1910 őszén *Megjegyzések a festészetben* című írásában: „Semmi értelme lefesteni valamit, amit le is lehet írni.” Ma ez talán így hangozhatna: Semmi értelme leírni valamit, amit le is lehet festeni.

A magyar nyelvten sok mindenben korlátozni igyekszik az embert, ahogy a festészetben az ecset és a festékanyagok is. Az alábbi nyolc rövid verssel szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy ezeket a gátakat nem szükségképpen kell ledönteni. Voltaképpen: nem fontos észrevenni őket.

Nulladik él:

ahogy a kockának tizenkét éle van
 ugyanúgy nincs a gömbnek
 ezért a kocka az alaptest
 a nő és férfi sokszögeiből épülhet fel

Első él:

(George Braque: Hegedű és paletta 1909)

„*geometriai alapelemekké redukál*”

/Louis Vauxcelles/

hangjegyek az egyenes vonalán
axiomatikus válasz nincs
miért is volna
egyenesek a hangjegyek vonalán

Harmadik él:

(Juan Gris: Párizsi házak 1911)

„*a város a tér újraszervezésének motívuma*”

/Irina Vakar/

mátrixokban való
tökéletes idomok
érzékek és ízlés nélkül
nem többek
mint ódon faajtók

Negyedik él:

(Pablo Picasso: Három nő 1907-1908)

„*mindent egybevetve, elég rémisztőek voltak*”

/Gertrude Stein/

a vonalakból kigombolkozni
négy mínusz egy
kettő plusz egy
egy nem egyenlő eggyel
mikor a *definícióm* sérül

Ötödik él:

(Fernand Léger: Aktok az erdőben 1909-1910)

„*a végletekig akartam vinni a térbeliséget*”

/Fernand Léger/

előjelváltáshoz
az indukció törvénye
színváltáshoz
csupán egy paletta
szükségeltetik

Hetedik él:

(Pablo Picasso: Gyümölcsöstál és kenyér, asztalon 1908-1909)
„külön-külön találta meg a maga egyéni kalandját”
/Pablo Picasso/

csúszás a matematika
gömböknek különteret adni
a hasáb sokszínűsége felér
néhány leértékelt szárazkenyérrel
(70%)

Nyolcadik él:

(Juan Gris: Szivarozó 1913)
„valamennyi képmező egyenrangú”
/Werner Hofmann/

kocka lehet
a definícióktól függetlenül
egy gömb

ugyanez visszafelé
nem érvényesül
mert a definíciókon
kívül rekedünk
(ez lehet egy definíció)

Tizenegyedik él:

(Robert Delaunay: A torony függöny mögött 1910)
„a színek fejezik ki a rendet”
/Robert Delaunay/

pozíciók a rendszerben
iksz és ipszilon
hogy többet ne mondjak
(mondanék többet is)

Tizenkettedik él:

(Jean Metzinger: Uzsonna 1911)
„a profilból látszó modell mindkét füle”
/Albert Gleizes/

törött csésze
egyenlő

Novák Valentin

Körtánc

Gellérthegyen seprűfesztivál,
alant a megnyomottak hada...
Kondérban föl város-békanyál,
megtörve baktat Szent Iván haza.

Seprűjét a bankárkisasszony
Szabadságszoborhoz támasztja ki.
Nyakkendős, fodros zsabóját
méregzöld fűre terengeti...

Tanítónő töröl boszorkány zsírt
gyerekhad rágta húsa gödriből...
Gellért püspöksüvegén fasírt –
egy utcaseprő Ferenc-cityből.

Közértes nő a belvárosból
csillagvizsgálónak ütközik.
Fonnyadt melle helyén púp volt...
Teszkos varázsgömb hasad, törik...

Bokron akadt diszkókirálynő –
cafatban lóg szilikon keble,
míg internetes kéj-kerítőt
egy újvilág-háló ereszt le...

És raklapnyi fekete macskát
árul a nővér, vérnő angyal,
fokhagyma elleni kapszulát
maga az ördög nyújt faarccal.

Kallüpszót, az éteri nimfát
kiosztott hullámhossz sodorja...
Hű disznaja rágicsálja Kirkét,
bár kondérban fő sáros orra...

Keletiből Babajága busszal,
Nyugatiból Valpurgisz-lédik,
szélkörtánc ölelte flow-busszal
érkeznek csodálatos mérik...

Boszniából a díszvendég-had
vé-alakban söpröpül ide...
Csadoros ördög-feleség, hat.
Satrapák ölén mindahány bibe...

Bűbajos kutyateremtették,
gyufakereszt-kötöző banyák...
Nézd kisujjuk lenőtt körmű hegyét –
bennük tehén-apasztó praktikák...

*„Beléndek, anyarozs, galóca –
készül a főzet egy évhosszra!
Árulja gubacsi anyóca.
Bosznak itt ma az éthoszra!*

*Beléndek, anyarozs, galóca –
Megvan a főzet, a férj-fogda!
Árulja aranyos anyóca.
Pörögj az Ördögi légyottba!”*

Nyit ma a Mandragóra Hosztel.
Békalét kér az összes vendég.
Hathatvanhat, hívj, ha kell üres hely!
Vagy égsátor vár, a Kemping Nemlét...

Szederinda hintán főbanya-
házelnök nyit zsvivaj-zsinatot...
Szemkibök punk szekfútaraja
szűzlányt avat... „Jobb, ha kinyalod...”

Futinell Nuca, mesterboszi –
alapjázatban jóra való,
most döbben rá, ő lesz boszi –
eddig léte varjún karó.

Gyaknak Belze Bubuval sorba',
az összes hétköznapi nők...
Rebi nénit vasorránál fogva
pörgeti pokol piros ripők...

Az ördögtüzes, vad hegytetőn
bakugrás és sántaróka-tánc...
Lelábazott S/M dominák
bördudáján szól sátán-románc.

Lentről csak egy fényreklám a hegy.
Pentagram pláza hív s elriaszt.
Ha engedsz, sorsot vehetsz, s lelked –
kiöntött ólom vagy méhviasz...

Alant pedig szabadultak hada...
„Végre ma nyugton berúghatunk...
S dajdajjal tántorgunk haza...
Oremus, fratres! Gyerünk, igyunk!”

Huszka Levente

In The Jules Krúdy Restaurant

*Sprachverwirrung out of Babel,
melynek ihletője egyik tanárom azon
kijelentése volt, miszerint:
„... Nyíregyházán, ahol az éttermekben
minden étel Krúdy Gyuláról van elnevezve...”
Nos.*

Z. a híres-neves a.-i sikeríró, miután megírta a Baszás I., II. és III. részét egy új regényt tervezett, de mivel unta már a „baszás” szót, és tartott attól, hogy rajongói összekeverik a műveket, ezért következő kötetének a Kefélés munkacímét adta.

Dolgozott éjjel-nappal, de egyre kevésbé érezte azt, hogy az írás olajozottan haladna. Ily módon elkezdett Z. (vagy, ahogy oldalbordája becézte: Z.-ke) félni. Vágyait nem lehetett olyan könnyen felkorbácsolni, hisz a korban jócskán benne járt. Úgy vélte, ideje volna kikászálódni belőle, különben elkorhad. A gyomra is korgott. Ezért kórház helyett egy éttermet keresett fel. Az A.-n található számtalan Krúdy Gyula étterem egyikét, amelyekben, mint tudjuk, minden étel Krúdy Gyuláról van elnevezve.

Utaltam rá, hogy egészsége nem volt a régi, így csak a feleségét vitte magával. A kiruccanás nem titkolt célja némi élményanyag, irodalmi eleség gyűjtése volt készülő regényéhez. Reményteljesen, munkavágytól égve lépett be a Krúdy Gyula étterembe, melyről azt hitte, inspiratív forrásként fog szolgálni számára. Az enteriőr, melyet az utcáról láttak, csábító volt: vörös plafon, padló és falak, sárga székek és asztalok. Ám később csalódnia kellett. Miután helyet foglaltak, bosszúsán konstataulta, hogy az étteremben rajtuk kívül nincsen senki. És valóban, minden asztalnál Z. meg a felesége ültek.

„No, nem baj” – gondolta Z. – „Akkor legalább a kulináris élvezetek nyújtotta öröm... az majd segít. Talán nyújt valamilyen támpontot, vagy tamponot, az olyan helyeken, ahol a történet elvérezni készül, valamely természet jóvoltából alkotott nyíláson által.”

Közben megérkezett a három méter magas Pincér, és egy-egy étlapot nyújtott feléjük.

A választék rendkívül széles volt – a Pincér a haján –, bár az árak igencsak borsosak.

„No, nem baj” – gondolta Z. – „Néha élni is kell egy kicsit.” – és cinkosan kacsintott egyet magára.

– Nos, mit parancsol a kedves vendég? – kérdezte a Pincér, felette a megrendelést az asztalról, aztán eltávozott a konyha irányába. Csak ott vette észre, hogy leesett egy „v”, és hogy az „r” és „t” betűket felcserélte. Megfeddte magát figyelmetlenségéért, és ment a Főszakácshoz.

Mindketten, Z.-né és Z.-én egy Krúdy Gyulát rendeltek előételnek, utána egy Krúdy Gyulát, hozzá egy kis Krúdy Gyulával. Bornak pedig egy tavalyi évjáratú Krúdy Gyulát.

Z. elkedvetlenedett. A hely nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Felesége pedig, aki egy általa kiötlött regényhős volt, sajnos nem volt jó társalkodó partner, így jobb híján magával beszélgetett gondolatban.

„Vajon, ha egy mondat végére kerül a nevem, akkor két pont jön utána vagy csak egy?” – kérdezte magától Z.

– „Hmm...”

Kiélt, halott arcát unottan emelte föl. Lomha és üres tekintete a Pincért kereste. Fintorgó ajkai hangtalanul formálták a káromkodásokat. Intertextuálisan meggyújtotta a cigarettáját, és valószínűtlenül felállt a helyéről. Pirosas léptekkel megindult a mosdó felé. Ekkor nyilallt belé a felismerés, hogy egy támadás felér egy rósejbnivel reggelire, amelynek íze a vaduzi reggelek selymesen halk, lila illatát idézte fel, amikor a kiöregedett varrónők tizenhat éves lányai, kiknek ajka olyan, mint a virágszirmok íve és csipkés kesztyűt hordanak, és leveleik aljára csak a monogramjukat írják, bájosan merengnek a Ligur-tenger irányába, szemükben pedig az ódon dómtornyok körül nyaranta szállingózó lanyha fuvalatok szelídsége tükröződik, amelyről eszébe jutott, hogy léptei puhán koppannak a földön, és oldalt hajtott fejfel azon gondolkodik, vajon hány jelző kell még ahhoz, hogy végre elérje a budit és szarni tudjon egy jót. Semennyi, ugyanis most önkényesen visszaültetem a helyére és már jön is a rendszerető Pincér és ~~visszatesz~~ visszatett mindent múlt időbe, kiebrudalta az étteremből a részegen óbégató Terjengős Stílust – senki se tudta, mi módon került ide –, akinek hangját még egy ideig hallották, majd letette az asztalra a tálcaikat és az üveg bort.

A bor és az előétel nagyon ízlett nekik. Z. élvezettel szemlélte, amint a metélttészta hosszú szárai a levesbe érve kibomlottak csomójukból és giliszták módjára lomhán tekeregni kezdtek a keverés hatására. Egyedül a második fogásnál támadt némi nézeteltérés.

– Már megbocsásson uram, de én egy Krúdy Gyulát kértem – mondta Z., aki ki nem állhatta az ilyen félreértéseket.

– Uram, kérem ez egy Krúdy Gyula – válaszolt a Pincér, aki ekkor szembesült először Z. vélt korlátoltságával.

– Nem, ez egy Krúdy Gyula, én viszont egy Krúdy Gyulát rendeltem – szólt sebesült önérettel Z.

– No, látja, akkor hol itt a probléma?

– A tényeromban maga ökör! – csattant fel Z. teljesen kikelve magából, csak úgy habzott a szája, remegett egész testében a dühtől. – Ha én azt mondom magának, hogy hozzon Krúdy Gyulát, akkor Krúdy Gyulát hozzon, ne pedig Krúdy Gyulát, értve vagyok?! – ordította és a földhöz vágta a tényért. A Krúdy Gyula harcsabajsza szomorkásan, de úriemberhez méltóan terült szét a padlón.

A Pincérnek erről eszébe jutott egy történet, amit nem is olyan rég olvasott.

Lápfalvy Sámuel, a híres író, temetése után néhány hónappal kikelt a sírjából, hogy befejezhesse azt a jelenetet, amelyet váratlanul bekövetkezett halála miatt sajnos nem volt alkalma megfelelően kidolgozni. A föld alatt összebeszélt egy rác hajóskapitánnyal, helyettesítse őt addig, amíg visszatér.

Lápfalvy lerázta magáról a nedves földgöngyöket, és az undok gilisztákat, akik a mogorva házmesterekre és a húslevesre emlékeztették, majd a halottakra egyáltalán nem jellemző ruganyos, gyors léptekkel a temetőkapu felé vette útját. Ekkor jutott eszébe, hogy az ő, aki bizonyára a kapu melletti kisházban bóbiskol, talán rossz néven venné, ha csak úgy kiszökdősnének innét a holtak. Lápfalvyt, megannyi rémisztő mese és szerelmeslevél szerzőjét ez nem tartotta vissza attól, hogy benyisson a temetőszolga otthonába, ahol, ahogy számított rá, alva találta az árnyékvilág eme buzgó Kerberoszát. Egyetlen szűk szobából állt az egész ház, ahová Lápfalvynak gömnyedt háttal és berogyasztott térdekkal kellett beszu szakolnia magát. Ebben a helyiségben volt egy kis asztalka, erre hajtotta a fejét az ő, akit álmában tyúkok ettek meg, miután kiűzte a törököket az országból. Az asztalkán egy üveg villányi bor állott. Lápfalvy illetlenül nagyot húzott belőle, majd kiszökkent a temetőből.

Az utcán, ha járókelőkkel találkozott – főleg zavaros tekintetű nőkkel és kétségbeesett férfiakkal, akik biztos kártyaadósságuk törlesztéséért kopogtattak be tehetősebb barátaikhoz –, félve hajtotta egy árnyékos szegletbe a fejét, nehogy felismerjék. Ám ahogy jobban körülnézett észrevette, hogy akiket most lát, azok régen elhunyt ismerősei, szerelmei, barátai. Ott sétált leszegett fejjel a híd felé Tárcsa Sándor, az együgyű, kancsal futár, aki, ha az urak kinevettek elálló fülei miatt, mindig elvörösödött és csak másnap hajnalban lelték fel őt egy kocsmaszal alatt, üres korsókat ölelgetve. Aztán ott volt Katinka, a patikus felesége, aki a duhaj életű Lápfalvy szeretője volt egy időben, és akivel oly sokat sétált a falun túli búzamezők mellett, mert féltékeny, félcédulás férje egyedül arra nem találhatta meg őket. Ott volt az összes halott, akivel életében valaha dolga volt. Nem ismerték fel őt. Bánatukba voltak temetkezve.

Lápfalvy összeszorult torokkal futott hazáig. Lakásába, egy hónapos szobába érve – irodalmi tekintélyéhez méltatlan földszinti odú, melyet a házmester nem adott el, abban reménykedve, hogy némi haszna származik majd a végrendelet nélkül maradt író személyes tárgyainak eladásából – azonnal az íróasztalához ült. Gyertyát gyújtott, elővette a tintásüveget, a tollat és a füzetet, melyben a befejezetlen történet volt. Egészen másnap hajnalig ült a lap felett kezében a tollal. Semmi nem jutott eszébe, elméje üres barlang volt, és a közeli templomtorony harangjának visszhangja riadt és bűdös denevérként csapkodott benne. Amikor a felkelő nap nyújtózkodó, álmag fénye bevilágította a szobáját, a kezére pillantott. Hullafoltos hókabór, foszlott kar, itt-ott kilátszottak az inak és a hús, pálcikavékony ujjai gyászkeretes karmokban végződtek,

és szorították a régi, megszokott tollát. Mindez siralmas volt, de ahogy egy pillanatra elterelte valami a figyelmét az alkotásra való képtelenségről, máris megszületett fejében az első mondat, amely felvette a történet fonálát, aztán a második, majd a harmadik, és írni kezdett ekképpen:

A Pincér, akit egyébként Z.-nek hívtak, és számos híres sikerkönyv fűződött a nevéhez, például a Baszás-trilógia, és jelenleg alkotói válsággal küszködve írta negyedik bestsellerét, a Kefélést, tehát Z. a Pincér alázatosan fejet hajtott Z. előtt.

– Elnézést, uram – motyogta. – Elnézést a tévedésért. Ilyen többet nem fordul elő.

– Remélem is – szólt vissza Z. megvető hangszílyal. – Beszélni akarok a főszakáccsal! Azonnal hí...!

– Bocsánatot kérek, hogy félbeszakítom, de itt úgy szokás mondani „a Főszakáccsal”.

Z. egy kissé meglepődött ezen, mérge varázsos gyorsasággal lecsillapodott.

– Akkor a Főszakáccsal szeretnék beszélni – érezte, mennyire ellágyult a hangja, ezért még haragot tette hozzá: – Azonnal hívja ide!

– Pillanat, uram, pillanat – mondta a Z. a Pincér. Hátat fordított Z.-nek, benyitott a konyhába és átöltözött a Főszakácsnak, merthogy ő volt a Pincér és a Főszakács egy személyben. Visszament Z.-ék asztalához, udvariasan szabadkozott egy csipetnyit a Pincér figyelmetlensége miatt, amúgy főszakácsoskodva. A dologról igazán nem ő tehet, hiszen a rendelést a Pincér veszi fel.

Z. a Főszakács jelenlététől és szavaitól megenyhülve már nem vette annyira zokon a történeteket, és a Főszakács fülébe súgta a kért Krúdy Gyula receptjét. Az bennfentesen bólintott, miközben igyekezett nem érzékelni Z. áporodott szájszagát. Visszament a konyhába, hogy elkészítse a Krúdy Gyulát, majd eszébe jutott egy vers, melyet még tíz éves korában költhetett, és Szájszagú zápor volt a címe.

Pár perc múlva megjelent a Pincér bűnbánó arccal – látszott rajta, hogy a Főszakács rendesen leteremtette –, vitte a tálcán a Krúdy Gyulát, az asztalra tette és fölemelte a fedelét, egy kanna benzinnel és egy doboz gyufa volt benne. Z. a Pincér leöntötte Z.-t, Z. asszonyt és az asztalt benzinnel, ünnepélyesen felemelte a gyufásdobozt, kivett belőle egy szál gyufát, meggyújtotta, és az asztalra hajította. Egy másodperc alatt lángokban állt a pár, elégedetten nyaldosták az ingyenceknek szánt lángnyelveket.

Mikor befejezték az étkezést, a Főszakács ment ki hozzájuk – miután kirúgta a Pincért, aki aznap öngyilkosságot követett el –, és megkérdezte:

– Hogy ízlett a Krúdy Gyula?

– Köszönöm – válaszolta Z. elszenesedett porhüvelybe, – teljesen meg vagyunk elégyve.

Zsirai László

Őszi elégia

Felébredek, álmosodik a táj:
a köd széltépte fákra ül –
Előbb csak fénypont, majd állomás.
S fékező vonatkerék sikolt,
simuló síneket köszörül...
Megérkezem megint
mint egy idegen,
aki mindenkit ismer itt,
csak őt nem ismerik –
Eszik.

Váci versét választom védelemül;
sorait homlokomra vakolja az idő, belül:
„Magányos lesz a sorsa még itt
sokáig annak, ki szeret.
Ki mindenkit ért – azt nem értik,
s nem bocsátanak néki meg”.
Az ősz abroncsa fáj,
elálmosodik a táj.

Rendek Jenő

Télelő

Nem dajkál már
anyaméh melegével a föld
a lámpás nélküli éjszakában
fagy kaptat lépteivel
reggelenként dér indul
köddel takart tarlók felett
kifakult lepedő az ég

Karasszon Dénes

Anghy Csaba Geyza, a Fővárosi Állatkert megmentője

A bűnbeesés miatt az Édenkertből kiűzött első emberpár Földünket benépesítő késői leszármazottai máig sajnó szívvel idézik fel az állatvilággal paradicsomi ártatlanságban együtt töltött boldog, békés idők emlékét. A vadászatok, cirkuszi állatviadalok, kocsi- és lóversenyek megrendezésében kedvüket lelő hatalmas ókori és középkori uralkodók tartottak fenn pompás állatkereteket (paradeisosokat, bestiariumokat); festők, szobrászok ábrázolták alkotásaikban, ókori tudósok írták le műveikben koruk létező és képzeletbeli állatvilágát; írók, költők emlékeztek meg mesék talán soha sem volt állatsodáiról. A ma embere természetrajzi folyóiratok különleges technikával készült gyönyörű fényképein, televíziója képernyőjén is elbűvölve nézi napjaink vízben, szárazföldön és levegőben élő állatfajai megszámlálhatatlan sokaságának színpompás, szemét gyönyörködtető, harmonikus formagazdagságát és – nem utolsósorban – a különleges képességeit bemutató káprázatos filmeket.

Az állatok fantáziadús írók, költők, tudósok által megteremtett tarka mese- és mondvilágát protestáns természettudós, a „német Plinius”: Konrad Gesner (1516-1565) fosztotta meg természetfölötti, misztikus burkától és helyezte a létező lényeket – ugyancsak protestáns művész, a zürichi xylographus Hans Asper hallatlanul népszerűvé vált ábrái által – reális földi környezetbe. Azóta fejlődött száraz, leíró természettudományá a zoológia, ám az-

óta napról-napra újabb, immár valódi „csodákkal” lépve meg az objektív tudományt. Érthető, hogy a gyermekek fantáziáját ma is elbűvöli az állatok világa, különösen, ha olyan kiváló természetrajz tanárok nevelik őket, mint amilyenek hagyományosan a híres pataki iskolában tanítottak.

Sárospatak ugyanis – a Múzsák lakóhelye – a Gesnerrel szakmai-baráti kapcsolatát levelezés útján fenntartó Balsarati Vitus János, majd az *Orbis Sensualium Pictus*-t (1685) megjelentető Comenius munkássága révén kezdetől fogva nemzetközi hírnévnek örvendhetett a természetrajz-oktatás terén. Gesner *Historia animalium* c. állattani munkáját a „széphalmi remete”, Kazinczy Ferenc, a magyar irodalom nagy reformátora 1709-ben – még várfozsága idején – fordította magyarra; ismeretlenségben maradt kéziratos munkáját azóta is Patakon őrzik. A természetrajzot egyébként Patakon már 1708 óta – a Simándi István által Hollandiából hozott *Laterna magica* segítségével, vetített képek bemutatásával – tanították. Említhetjük még Soltész Jánosnak (1809-1879), a Sárospataki Református Főgimnázium iskolaorvosának nevét is, akinek *Iskolai egészségtan* c. könyvét 1839-ben a Tiszamenti Egyházkerület református iskoláiban tankönyvként bevezették, és aki az iskolakórház vezetése, valamint az iskolaegészségtan oktatása mellett a természetrajz tanítását is vállalta. Ilyen hagyományokat őrző és fenntartó környe-

zetben hogyan ragadta volna meg az ifjú Anghy Csaba Géza fogékony képzeletét az állatok különleges világa? „*Diffugere nives...*” (lat. = elolvadt) c., a Nagykönyvtár Tudományos Gyűjtemények Kézirattárában Analekta 46 jelzéssel őrzött visszaemlékezésében így ír erről az 1901. október 22-én Budapesten született, csenevész városi gyerekként erősödni Sárospatakra küldött, és ott Halász Dénes osztályában 1919-ben érettségizett Anghy Csaba Geyza (eredeti Géza keresztnévét első osztályfőnöke: P. Deák Geyza után önkényesen írta Geyzának): „...Pályaválasztásom egyelőre naív elképzeléseire döntően hatott Karádi György aki megengedte, hogy a természetrajzi szertárban rendezkedjek – ami gyermek vágyaimnak beteljesülése volt, már t.i. egy olyan gyermeké, akit ez a studium speciálisan érdekelt. De nehéz is lett volna egy csirájában hordott elgondolást nem megérlelni éppen Karádi Györgynek. Visszagondolva, az elmúlt évtizedek során őt mindig úgy látom magam előtt, mint aki nem csak lett pedagógus, hanem már annak is született....Órái, az általa vezetett tanulmány- és gyűjtőutak nagy élményt jelentettek mindannyiunk számára. A rovarokról, növényekről tartott magyarázatai alapján már akkor szinte teret-zoológusnak éreztem magam, anélkül, hogy ezt a fogalmat akkoriban egyáltalán ismertem volna. Ő adta kezembe Herman Ottó: „*A madarak hasznáról és káráról*” c. könyvét. Tőle ismertem meg az aranyos bábrabló, a nünüke, a hőscincér, a csibor stb. életmódját; együtt figyeltük meg a Bodrogon a tiszavirág efemer rajzását. A szegélyes csikbogárról tartott magyarázata pl. annyira élt emlékezetemben, hogy amikor – már az 1930-as években – az Állatkert emlősosztályát vezettem, még akkor is kísérletesen vizsgáltam, tanulmányoztam e bogár táplálkozásának apró részleteit.”

Anghy Csaba Geyza alapvetően praktikus beállítottságának megfelelően felsőbb tanulmányait a Magyaróvári Gazdasági Akadémián kezdte. Az Akadémia Növénytermesztési Tanszékén betöltött tanársegédi állásától megválva tanulmányait Budapesten, a Tudományegyetem mezőgazdasági karán folytatta. Agrármérnöki oklevelét elnyerve Schandl József akadémikus tanársegédje lett az Állattenyésztési Tanszéken (1924). Innen lépett a főváros szolgálatába mint a Fővárosi Állatkert Emlős Osztályának vezetője (1930). Így lett feladata 1945 után a háborús károk felbecsülése és az Állatkert további sorsának megítélése. Tanulmányi és állatvásárlási célból végigjárta külföldi országok állatkertjeit, meglátogatta zoológiai múzeumok gyűjteményeit, egyetemek és főiskolák állattenyésztési és zoológiai tanszékeit, intézeteit. Utazásai során jelentős állatrendszertani, tenyésztésbiológiai, örökléstani, takarmányozástani és hybridizációs ismeretekre tett szert. Sorra jelentek meg tudományos és népszerűsítő munkái. Fáradhatatlan szervező, népszerűsítő és szakirodalmi tevékenységének köszönhető, hogy az európai viszonylatban bizony nem az elsők között – Xántus János és Rómer Flóris 1862-ben beterjesztett javaslata alapján végre 1866-ban – megnyitott budapesti Állatkert a II. világháborúban elszenvedett súlyos károk ellenére fennmaradt, sőt új fejlődésnek indult. Anghy Csaba Geyza ugyanis az Állatkertet – addigi „szórakoztató látványosság” szerepköréből kiemelve – biológiai tudományos állomássá fejlesztette. Gazdasági Akadémiai tanulmányai során szerzett gyakorlati állattenyésztéstani ismereteit hasznosítva kezdett hozzá az állatkerti állatok mindaddig hagyományosan, tapasztalati alapon végzett táplálásának az adott állatfaj tápanyag-igényének megfelelő szakszerű étrendi előírások kidolgozásához. Az állatkerti állatok (pl. zsiráfok)

tanulmányozása mellett előszeretettel foglalkozott a honfoglaló magyarok lovival, vizsgálva a domesztikáció hatását a mai lófajták kialakulására; könyvet írt a magyar pásztorkutyákról; kidolgozta bírálatuk pontozásos mintaértékeit. Ugyanígy foglalkozott a házinyúl, az angóranyúl, a nyérc, a nutria, a pézsmapocok tenyésztésével és kidolgozta ezek pontozásos érték szerinti bírálatának rendszerét. Igazi polihisztor biológusként nem feledkezett meg a macskákról sem, de állatkerti állataihoz is hű maradt: részletes tanulmányban ismertette a berlini Zoologisches Museum zebra-, valamint a római Museo Civico Coloniale zsiráfőr gyűjteményét.

Nem készült tudósna. A Pataki Múzsák csókja által inspirált fáradhatatlan kutató szelleme alapján mégis őt kérték fel 1947-ben a Debreceni Agrártudományi Egyetem Állattenyésztési Tanszékének vezetésére. Érdeklődése ekkor a Hortobágy állatállományának tenyésztési problémái felé fordult: a hazai rackajuhokon karakül kosok tenyésztésbe állításával nagyszabású fajtajavító kísérletekbe fogott; ugyancsak kísérleteket végzett a hortobágyi szürkemarha állomány tejlőképességének fokozására; valamint a nutria magyarországi meghonosítására. Tojásvizsgáló műszereket konstruált, professzori befolyását felhasználva vett részt az Állattenyésztési Kutatóintézet gödöllői baromfi-tenyésztési osztálya Kutatólaboratóriumának, majd a Kisállattenyésztési Kutatóintézet Prémésállat-tenyésztési Osztályának létrehozásában, munkájának irányításában. Ez időszak alatt készítette el a karakül-tenyésztés témaköréből választott, prémnőség alapján történő tenyész kiválasztás módszerét ismertető kandidátusi értekezését is (1955). Az elmélyült kutatói pálya megnyílt számára, ám gyorsan be is zárult, amikor 1956-ban a Fővárosi Állatkert igazgatójává, majd 1958-ban főigazgató-

jává nevezték ki. Sietett személyes kapcsolatot létesíteni a környező országok állatkertjeinek igazgatóival, kutatóival. Erre az időszakra esik a Nobel-díjas etológus, Konrad Lorenz budapesti látogatása és etológiai bemutatója az orosz-lán-barlangban, ahonnan – szakértő viselkedésének köszönhetően – sértetlenül tért vissza.

A főigazgatói megbízatás Anghy professzor számára nem sine cura volt, hanem – természetesen – sok egyéb kötelezettséggel járt együtt: tagja lett az MTA Állattenyésztési és Állattani Bizottságának; az Állattenyésztési, valamint az Állatkerti Tudományos Tanácsnak; a Földművelésügyi Minisztérium Kisállat-tenyésztési Szakbizottságának; a Minisztertanács Mezőgazdaság-fejlesztő Bizottságának; elnöke a Magyar Biológiai Társaság Állattani Szakosztályának; a Magyar Agrártudományi Egyesület Kisállat-tenyésztési Szakosztályának; a Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat Biológiai Szakosztálya Állatkerti Munkabizottságának. Befolyását felhasználva küzdött az állatkertek tudományos jelentőségének, biológiai feladatkörének elismertetéséért, a szűk ketrecekbe zárt, szívzorítóan kicsire méretezett kifutókba szorított szerencsétlen állatkerti állatok jobb, természetes környezetet biztosító elhelyezéséért; terveik között szerepelt az Állatkert áthelyezése a Hűvösvölgybe, és felszerelése biológiai kutató laboratóriumokkal. Álmaikat azonban tíz termékeny éven át tartó főigazgató-sága alatt sem sikerült megvalósítani. Nyugállományba vonulása (1968) után országunk más városaiban megnyílt állatkertek szakmai tanácsadó-felügyelőjeként tevékenykedett, de ismeretterjesztő szakirodalmi működését kora előrehaladtával, széleskörű elfoglaltsága ellenére sem hagyta abba. Ennek is köszönhető, hogy háromszor is kitüntették a Munka Érdemrend arany fokozatával.

Anghy Csaba Geyza érettségi vizsgájától számított 45 év elteltével, 1964-ben látogatott vissza Patakra. Így ír erről visszaemlékezéseiben: „...Amikor az év elején ellátogattam gyermekkori múltam színhelyére, a dr. Újszász Kálmán főkönyvtárostól és a dr. Egey Antal biológus tanártól hallottak felidéztek az évtizedek múlása ellenére is élénk emlékeim kibontakozását. Az öreg természetrajz gyűjtemény ma, sajnos, már elég elhagyatott állapotban van. Egey tanár úr minden igyekezete ellenére nem támogatják fenntartását, sőt talán még a gyűjtemény létre is törnek. Szomorú dolog, hogy új társadalmunk építésében a biológiai szemlélet alapozó szerepét nem ismerik el, nyilván, mert nem is ismerik. A gyűjteménytárban már csak az ásványgyűjtemény, meg a szerény maggyűjtemény a régi, melynek a régi hutában fűvott magtartó üvegeit még Karádi tanár úr szerezte be, mert a tikketekken még megtaláltuk kezeírását, úgyszintén néhány nedves

készítményen is. A ma már nagyon szerény madárgyűjtemény is gyermekkorom „rendezési” emlékeit élesztette, de azóta bizony sok emlős és rengeteg rovar ment teljesen tönkre...”

Az elmúlás – természetesen – a régi tanárokat, köztük Karádi Györgyöt, majd – éppen huszonöt évvel ezelőtt, 1982. október 5-én – a hálás tanítványt, Anghy Csaba Geyza egyetemi tanárt, a Fővárosi Állat- és Növénykert főigazgatóját is utolérte. Fennmaradt visszaemlékezésében azonban a volt pataki diák nem csupán emléket állított egykori tanárának, hanem számunkra is követendő példát mutatott: bizony, szép és örvendetes lenne, ha a ma élő, itthon, vagy külföldön hírnevet szerzett egykori „pataki diákok” ugyanígy megemlékeznének iskolájukról és volt tanáraikról, akik példamutató oktató-nevelő munkájukkal életre szólóan meghatározták tanítványaik pályafutását, sorsának alakulását.

(A szerző Anghy Csaba Géza diákéveiről a Sárospataki Református Főiskola akadémiai és gimnáziumi értesítőiben található tanulmányi adatok, valamint a SRK Tudományos Gyűjteményeinek Kézirattárában őrzött „Diffugere nives...” c. írás másolatának szíves megküldéséért a Kézirattárnak ezúton fejezi ki köszönetét.)

Bolvári-Takács Gábor

Ballagi Géza és a pataki jogakadémia

Száz évvel ezelőtt, 1907. június 17-én hunyt el Ballagi Géza történész, jogász, az MTA rendes tagja, 1875-1902 között a Sárospataki Református Főiskola Jogakadémiájának tanára, annak – Kövy Sándor és Emödy Dániel mellett – legnagyobb hatású egyénisége. Cikkünket az ő emlékének szenteljük, miközben igyekszünk bemutatni szűkebb családi környezetét és munkahelyét, a korabeli pataki jogakadémiát.

Ballagi Géza apja, Ballagi Mór (1815-1891) nyelvész, teológus, a Zemplén vármegyei Inócon született Bloch Mórként, a Ballagi családnévet 1848-ban vette föl. 1843-ban tért át az evangélikus hitre, utóbb református lett. 1840-ben nagy feltűnést keltett a zsidóság emancipációjáról írott röpiratával, ennek hatására választották meg 25 évesen az MTA levelező tagjává, 1858-tól rendes tag. Ifjúkorában a nagyváradi és a pápai jesiva, majd a Pápai Református Kollégium diákja. Tanult Párizsban és Tübingenben, itt doktorált. 1844-48 között Szarvason tanított, a szabadságharc alatt Görgey Artúr tábori irodáján fogalmazó, majd a Hadügyminisztérium elnöki osztálytitkára. 1851-től taníthat ismét, előbb a kecskeméti, 1855-től a pesti református teológián a hittan és a bibliamagyarázat tanára. Széleskörű tudományos (nyelvészeti, teológiai, fordítói) publikációs tevékenységet folytatott, számos folyóirat szerkesztője. 1866-ban kiadta *A magyar nyelv teljes szótárát*. Akadémiai székfoglalóját 1840-ben *Nyelvészeti nyomozások* címmel,

1859-ben sémi összehasonlító nyelvészetből tartotta. Az 1861-es országgyűlés képviselője volt. Budapesten hunyt el.

Ballagi Mór sarvasi tartózkodása idejére esett idősebb fia, Géza születése, aki 1851. május 3-án látta meg a napvilágot. A bécsi, majd a budapesti egyetemen tanult, 1875-ben jogászként doktorált. Ugyanebben az évben választották meg a sárospataki jogakadémiára, ahol 27 éven át, 1902-ig oktatta a nemzetközi jogot, a pénzügytant, a nemzetgazdaságtant és a politikát. Kiváló előadó volt. Művei közül kiemelkedik *A politikai irodalom Magyarországon* (1888), *A magyar nemzet története* 9. kötete (*A nemzeti államalkotás kora*, 1897), *A magyar alkotmány* (1890, 1900), *A protestáns pártok és a sajtó* (1892). A 18. századi politikai röpiratokból igen gazdag gyűjteményt állított össze. 1901-ben az olaszliszkai kerületben képviselővé választották, és szabadelvű programmal 1905-ig volt a Ház tagja.

Ballagi Géza a 37. születésnapja után egy nappal, 1888. május 4-én lett az MTA levelező tagja, székfoglalóját az 1839/40. évi országgyűlés irodalmi visszhangjáról tartotta. Rendes taggá ismét a születésnapján, 1907. május 3-án választották meg, de alig több mint egy hónappal később Sárospatakon elhunyt. Pályáját és munkásságát egykori kollégája, Szánthó Gyula méltatta.

A családi kép teljességéhez tartozik Géza öccsének, a történésszé lett Ballagi Aladár-

nak a bemutatása is. Annál inkább, mert ő is volt pataki tanár. 1853-ban Kecskeméten született, Pesten és Heidelbergben tanult, s a bátyjával egyszerre szerzett – bölcsész – doktorátust. 1876-77-ben a sárospataki teológián a művelődéstörténet tanára, aztán visszahívták a fővárosba, ahol a bölcsészkaron egészen 1924-ig oktatott, 1889-től mint az újkori történeti tanszék nyilvános rendes egyetemi tanára. 1903-04-ben dékán, 1919-20-ban rektor, 1905-10 között országgyűlési képviselő. Elsősorban történeti műveket publikált, de néhány nyelvészeti és irodalomtörténeti írása is fennmaradt. Ballagi Aladárt 31 évesen, 1884-ben választották meg az MTA levelező, 1904-ben pedig rendes tagjává, e téren tehát pár évvel megelőzte a bátyját. Székfoglalóját Colbert-ről (1885) és a spanyol inkvizícióról (1904) tartotta. 1928-ban hunyt el, több mint két évtizeddel túlélve Gézát.

Csupán érdekességként említjük meg Ballagi Mór öccsét, Ballagi Károlyt (Buj, 1824 – Miskolc, 1888). Tanári oklevelet szerzett, s a szabadságharc után ő is Kecskeméten tanított. 1856-tól Nagykőrösön gimnáziumi, 1860-tól tanítóképző-intézeti tanár. 1870-től tanfelügyelői tiszteket látott el, előbb Sopron és Moson megyében, 1880-tól pedig Miskolcon. A tudományos ismeretterjesztés egyik hazai úttörője volt. A családi környezet bemutatása után vegyük szemügyre Ballagi Géza egykori munkahelyét!

A pataki kollégium keretei között 1793-ban felállított jogakadémia története két szakaszra osztható. Alapító professzora, Kövy Sándor haláláig, 1829-ig állt a tanszék élén. Őt tanítványa, Gortvay János követte 1853-ig, amikor is az osztrák jog kötelező tanítása elleni tiltakozásul nem hirdetett meg előadásokat. Kövy – és kisebb részben Gortvay – keze alól utóbb országos hírnévre szert tett tanítványok,

tudósok, politikusok, közöttük későbbi akadémikusok kerültek ki (Dósa Elek, Fáy András, Fogarasi János, Jászay Pál, Kossuth Lajos, Somosi János, Szemere Bertalan, Szemere Miklós, Teleki László, Tessedik Ferenc, Warga János, Zsarnay Lajos és mások; de Csokonai is Kövy miatt jött Patakra.)

1849-et követően megszakadt a Sárospataki Református Kollégium szerves fejlődése. Ez az időszak a protestáns iskolák számára önkormányzatuk felfüggesztését és császári ellenőrzését jelentette. A kollégium szabadságjogait csak 1860-ban kapta vissza, a jogakadémia 1863-ban kezdte meg ismét működését. Az újraindulás utáni évtizedek legmeghatározóbb tanáregyéniisége Emödy Dániel, a magánjog és a perjog tanára, aki 1863-tól 1891-ben bekövetkezett haláláig tanított Patakon. Antalfi János az újraindulástól büntetőjogot és kereskedelmi jogot tanít halálig, 1885-ig. Orbán József 1862-től a bölcsészeti akadémián egyetemes történelmet és oklevéltant ad elő, 1874-től a jogakadémia tanára a magyar és egyetemes alkotmány- és jogtörténet terén 1892-ig, haláláig. 1875-ben Ballagi Gézával együtt választották meg Szánthó Gyulát, aki egészen 1910-ig a római jog előadója. Ifj. Zsindely István Orbán Józsefet követte a jogtörténeti tanszéken, 1892-től 1906-ig, szintén haláláig. A büntetőjogot és közjogot tanító, volt pataki diák Finkey Ferenc 1893-1912 között pataki professzor. Máig ő az utolsó olyan tudós, aki aktív sárospataki tanárként lett MTA-tag, 1908-ban. 1912-ben a kolozsvári, majd a pozsonyi egyetemre hívták, itt 1918-ban rektor. Később kúriai tanácselnök, majd koronaügyész. Illyefalvi Vitéz Géza 1895-től 17 évig oktatott közigazgatási jogot és statisztikát, utóbb a debreceni egyetemre távozott, ahol 1926-27-ben rektor volt. Meczner Sándor ugyancsak 1895-től látta el a magánjog előadói tisz-

tét, 1907-ben hívták Kecskemétre. Szabó Sándor 1896-tól 1923-ig közgazdaságtant és pénzügyi jogot tanított, ő a jogakadémia utolsó dékánja. 1908-ban tért vissza Patakra a harminc évvel később akadémikussá lett Buza László, itt 15 évig tanított. 1923-tól a szegedi egyetem professzora, majd Kolozsvárra távozott, ahol 1943-44-ben rektor volt. A Ballagi-Finkey-Buza-vonal talán a leggyönyörűbb példája a pataki jogakadémia magas szintű utánpótlás-nevelésének.

Talán nem volt érdektelen megemlíteni a jogakadémia tanári karának néhány kiemelkedő egyéniségét, hogy képet alkothassunk Ballagi Géza kortársairól és a 19. század végi, 20. század eleji pataki jogászképzés színvonaláról. Mint ahogy az sem véletlen, hogy a Patakról eltávozott tanárok más egyetemeken is meghatározó jelentőségű posztokat kaptak. Sajnos a jogakadémia 1923-ban beszüntette tevékenységét, mert a trianoni béke következ-

tében beállott gazdasági válsághelyzetben a kormányzat megvonta a jogtanárok kiegészítő államsegélyét. Bár az egyházkerület, sőt maga a város is vállalta volna a pluszterheket, a jogakadémia tanárihiánnyal küszködött, és – a magyarok területek elcsatolása miatt – jelentkezők sem voltak kellő számban; érvényesült a nagy egyetemek elszívó hatása.

A Ballagi-család jelentős szerepet játszott a hazai bölcsészeti és jogtudományok fejlődésében. Ballagi Mór, Géza és Aladár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjai, fontos műveket alkottak, és nemcsak szakmai munkásságukkal, de közéleti és politikai szerepvállalásukkal is maradandó értékeket hordoztak, illetve teremtettek. Életpályájuk számos zempléni vonatkozást őriz, ebből is kiemelkedik Ballagi Géza közel három évtizedes sárospataki jogtanári működése, amely a református kollégium történetének meghatározó jelentőségű korszaka.

Táj szénaboglyával

Bónis Ferenc

Másfél évszázad a magyar zenekultúra történetéből

„Nem ismerjük, nem érthetjük egészen egy kor történetét, ha zenéjéből semmit sem ismerünk” – mondotta Kodály Zoltán egy 1951-ben felfedezett magyar vonatkozású zenei kézirat bemutatásakor, épp azidőtájt, amikor a Filharmóniai Társaság önnön centenáriumának megünneplésére készült. „A XVIII. század legalaposabb leírása hiányos, míg nincs meg hozzá a zene. Mert van az emberi érzés- és gondolatvilágnak egy rétege, amit csak a zene tud kifejezni és semmi más.” Az a zene, amelyet egy adott korban írnak – és az a zene, melyet egy adott korban előadnak. Mindkét folyamat, a kreatív csakúgy, mint a rekreatív kapcsolatban áll a korszellemmel: tudva vagy öntudatlanul abból merít vagy azzal száll szembe; annak igényeit elégíti ki vagy éppenséggel abban támaszt új igényeket.

Erkel Ferenc a zenei igény-kielégítésnek is, az igény-támasztásnak is csodálatra méltó mestere volt a 19. század Magyarországon. Mint a reformkor pesti Nemzeti Színházának első karmestere lerakta a korszerű európai operajátszás alapjait. Ezekre az alapokra húzta fel a nemzeti operaalkotás falait. Nem szorul bizonyításra, hogy a *Hunyadi László* vagy a *Himnusz* muzsikáját a reformkor szelleme inspirálta – azt sem kell bizonyítanunk, hogy e művek nélkül hiányos lenne a reformkor legalaposabb leírása. Mert – megismételve Kodálynak lényegbelátó szavait – „van az emberi érzés- és gondolatvilágnak egy

rétege, amit csak a zene tud kifejezni és semmi más.”

A reformkor a szabadságharcba torkollott, az meg az elnyomatás és megtorlás korába. 1850 táján tilos volt magyar földön megidézni az aktuális korszellemet: tilos volt a politikában, tilos az irodalomban és a muzsikában. A gyász, a tiltás meg a gyanakvás a társasági élet lehetőségeit is beszűkítette. Erkel Ferenc ebben a helyzetben is zseniális megoldásra lelt. Művelődjünk, pallérozódjunk, vigasztalódjunk – hirdette, és 1853-ban ilyet ő sem alapíthatott. Mint vállalkozóknak szigorú feltételekkel engedélyezte számukra a Helytartótanács, hogy szezonális rendszerességgel zenekari hangversenyeket tartsanak (szabályos társasággá csak az 1867-es kiegyezés után válhattak). Erkel itt újra a helyén volt: megtanította színházi muzsikussait szimfonikus zenét játszani – és megtanította Pest-Buda közönségét szimfonikus zenét hallgatni. (Sőt: arra is megtanította közönségét, hogy ne csak gyönyörködjék a koncertmuzsikában, hanem hozzon is áldozatot érte. A filharmónikus bérleti szisztéma bevezetésében a pest-budaiak megelőzték bécsi filharmónikus-társaikat.)

Pozsonyi tanára Beethoven személyes ismerősei közé tartozott, így az ifjú Erkel szinte a közvetlen forrásból kapta a bécsi mester muzsikáját és tiszteletét. Beethoven műveire alapozta a Filharmónikusok műsorát: muzsikus- és közönségnevelé-

sének ez volt a legfőbb elve. De az első pillanattól kezdve ígéhirdetője lett kortársainak is. 1853. november 20-ai koncertjén megszólalt a Múlt és megszólalt a Jelen: Beethoven és Mozart mellett a kortárs Mendelssohn és a kortárs Meyerbeer. Hogy aztán, mindjárt második koncertjén, bemutassa Európa akkori legmodernebb mesterét: Wagnert. Azután Berliozt, Lisztet és a hazai kortársakat: Mosonyit, Volkmannt. Hagyomány és új zene, Kelet és Nyugat így találta meg példás egységét Erkel Ferenc koncertkarmesteri életművében.

Közvetlen utódai – Hans Richter, Erkel Sándor és Kerner István – nem repertoárja egészét vették át Erkel Ferenctől, hanem a tradíció és megújulás egyensúlyának művészetét. Richter idejében bontakozott ki a Filharmonikusok Wagner- és Liszt-kultusza, Erkel Sándor idejében Brahms- és Mahler-ősbemutatók részese lehetett a közönség, és megismerhette Goldmark, Saint-Saens, Dvořák, Csajkovszkij, Richard Strauss muzsikáját is. Kerner idejében Debussy, Bartók, Dohnányi, Weiner, Radnai Miklós művei kerültek a magyar közönség elé, Dohnányi érájában a csaknem teljes európai zeneszerzés: Strauss, Bartók, Kodály, Weiner, Ravel, Sztravinszkij, Prokofjev, De Falla, Hindemith, Honegger, Respighi, Zandonai. A Filharmonikusok műsora, bizonyos választékos mértéktartással bár, mindig követte az európai fejlődést – és követte a történelem változásait is, a nagy európai kinyílás folyamatát csakúgy, mint a bezárulását, csaknem a tragikus megsemmisülésig. Hogy aztán újra megpróbáljon talpra állni és továbbélni – úgy, ahogy lehetett.

Százötven év története nem csak zenei fejlődés krónikája, nem csak a külső történelem alakulásának visszfénye. A Társaságnak voltak csodálatos és voltak elszomorító periódusai. Ha magunk elé terítjük másfél század műsorát, melléte

megannyi levelet, kritikát és más történeti emléket: ezek a dokumentumok szinte megszólalnak. Jelen sorok írójának, akinek a filharmonikus Választmány bizalmából a krónikás megtisztelő szerepe jutott, alig volt más dolga, mint „szóra bírni” e szellemi és tárgyi emlékeket. Mindenekelőtt a műsorokat, melyek a kilencvenéves Társaság jubileumi albumában, Csuka Béla remek munkájában, bonyolult siffrózásban, gyakorlatilag felfoghatatlanul kerültek az olvasó elé. A desiffrózott műsor, hozzátéve további hatvan esztendő programját, még a krónikást is ámulatba ejtette – hol gazdagságával, hol alig érthető egyoldalúságával. E „beszélő” programokat kétféleképpen találja e kötetben az olvasó: tartalom szerinti sommázó áttekintésként a történeti részben, illetve teljes részletességű leírás formájában a mellékelt CD-ROM-on (ez utóbbi Wellmann Nórának, a Társaság emlékgyűjteménye órének munkája). A műsorok „mondandóját” eddig ismeretlen vagy magyar nyelven még nem közölt levelek, újságbeszámolók, fényképek és kottadokumentumok egészítik ki. A százötven éves Társaság történetének megértését segítette Wittmann Árpád volt ügyvezető igazgatónak és Melis Bélának, a Választmány elnökének emlékező feljegyzése. A Filharmonikusok történetének tárgyi emlékeit Wellmann Nóra és Hock Bertalan segítségével ismerhettem meg, a képanyag szerkesztésében Wellmann Nóra volt segítségemre. A szöveg számítógépes szedése Mali Andrea munkája. Fogadják valamennyien hálás köszönetemet.

Ami a filharmonikus koncertkrónikát illeti: a feldolgozásban teljességre törekedtünk. Minden történeti mű szerzője erre törekszik, de csak keveseknek sikerül. A filharmonikus ügykezelés, finoman szólva, nem követett mindig historikus célokat; irattárukat pedig jócskán megtépták a

II. világháború esztendei és a rákövetkező évek viharai. Vidéki városaink sajtója nem mindig volt hű tükre a filharmonikus hangversenyeknek – a külföldi vendégszereplések egyes színhelyeiről pedig ez fokozottabban elmondható. Amit tudtunk, azt mind összegyűjtöttük. A többi maradjon a jövő kutatóinak. Ugyanakkor hadd emlékezzem meg elődeimről, akiknek munkája beépült e kötet alapjaiba: Mészáros Imréről és Isov Kálmánról (1903), Csuka Béláról (1943), Németh Amadéről és Breuer Jánosról (1978). Kutatásaik segítettek történeti összefüggések megértésében – ezt a megértést az újonnan megtalált vagy megfejtett dokumentumok sora tetőzte be.

Munkám során igyekeztem Kodály egy másik szentenciáját is megszívlelni: „Járjon elől az anyag mélyreható megismerése, arra épülhet minden egyéb. Az ismereteket megelőző vagy azt mellőző esztétizálás, agyaskodás, mint nálunk már nem egyszer, csak üres légvárakat építhet.” Arra törekedtem, hogy bármiféle elfogultságtól vagy prekoncepciótól mentesen teljesítsem Kodály tanácsként adott útmutatását. Ennek köszönhető, hogy a kézirat újraolvasásakor megdöbbenően fedeztem fel: e kötet nem művelődéstörténeti vagy zenetörténeti adattár csupán, hanem a maga módján, „kis magyar történelem”.

(Bónis Ferenc: A Budapesti Filharmoniai Társaság százötven esztendeje 1853-2003, BFT – Balassi Kiadó, Budapest, 2005. A több mint 200 oldalas, képekkel és korabeli dokumentumokkal gazdagon illusztrált mű tíz történeti fejezetben tekinti át a Társaság múltját, elsősorban az elnök-karnagyok munkásságának periodizációját követve. Említésre méltó a függelék: a kötet végén megtaláljuk a Társaság szervezeti felépítésének és tagságának adattárát, nyomtatott mellékletként a koncertek karmestereit és vendégművészeit, a cd-mellékleten pedig a százötven év hangversenyeit, műsorait és közreműködőit. A reprezentatív, nagyalakú kötetre a szerzői előszó közlésével hívjuk fel olvasóink figyelmét.)

Viga Gyula

Az aranyszínű szőlővesszők és borok földjén

A Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete kötetnyi földrajzi tanulmányt jelentetett meg Boros László írásaiból, ezzel köszöntve 70. születésnapján nyugalmazott főiskolai tanárát, negyedszázadon át volt oktatóját. Tíz esztendővel ezelőtt, a 60. születésnapra is megjelent egy hasonló tanulmánykötet (*Boros László: Tokaj és környéke. Földrajzi tanulmányok. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 4. Tokaj – Nyíregyháza, 1997.*), az újabban a Főiskola és a Tanszék ismét csak kifejezi megbecsülését az ünnepeket iránt.

Boros László élete, pályafutása, amint azt a kötet elején található laudációban Dobány Zoltán megállapítja, az első generációs vidéki értelmiségiek jellemző élettörténete, akik szerény körülmények közül indulva, tehetségükkel, kitartó szorgalmukkal, önfegyelmével, kötelességtudással, embertársaik iránti figyelmükkel, s rengeteg munkával futják meg sikeres életpályájukat. Boros László 1937. szeptember 27-én Tokajban született. Szülővárosában érettségizett, s egyévi munka után, 1957-ben nyert felvételt a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemre. Kiváló tanárok erősítették tudását és kitartását, mint Kádár László, Kéz Andor, Földvári Aladár, Pinczés Zoltán, Borsy Zoltán, Kulcsár László, Gunda Béla, Szabó István és Rácz István: így tudta édesapja halála után, bátyja, Boros Ferenc támogatásával és tanítványok meg fizikai munka vállalá-

sával elvégezni az egyetemet. 1962-ben történelem-földrajz szakos tanári diplomájával tért vissza szülővárosába, ahol tizenhárom évig tanított, s kiváló tanítványokat nevelt, akik utódjai is lettek a Tokaji Ferenc Gimnázium katedráján. 1975. február 1-jén a kitűnő geográfus, Frisnyák Sándor tanszékvezető professzor hívására került a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékére, ahol előbb adjunktusként, 1985-től docensként, majd 1996. július 1-jétől főiskolai tanárként dolgozott. Több tantárgyat jegyzett, részt vett a hallgatók tudományos diákköri munkájának irányításában, s 1984-2000 között tanszékvezető helyettesként is tevékenykedett. Meghívott előadóként oktatott a Miskolci Bölcsész Egyesületben és a beregszászi Kárpátaljai Magyar Főiskolán is. Tudását számos külföldi tanulmányúton mélyítette el. Oktató-nevelő munkája és tudományos tevékenysége mellett aktív szerepet vállalt a tudományszervezésben, tudományos közéletben is (Magyar Földrajzi Társaság és annak Nyírségi Osztálya, Debreceni Akadémiai Bizottság, TIT, Nemzetközi Földrajzi Unió Magyar Nemzeti Bizottsága, Bodrogközi Művelődési Egyesület stb.). Tokajban tanácsstagként, majd önkormányzati képviselőként vett részt a város irányításában, különösen annak kulturális életében. Tevékeny munkásságát több kitüntetéssel ismerték el. 2000 tavaszán súlyos betegség támadta meg, aminek következtében 2002-ben nyugdíjba

kényszerült. Hosszú sportpályafutásának is köszönhető, hogy szívós, kitartó munkával vissza tudott kapaszkodni az élhető életminőségbe, s újra dolgozik, ismét publikációi jelennek meg. Ebben is nagyon sokat köszönhet feleségének, Mester Juditnak, aki nyugodt háttérrel, békés családi környezetet biztosított számára.

Nincs lehetőségem ezen a helyen részletesen ismertetni Boros László tudományos pályáját, szakmai eredményeit. Összegezve megállapítható, hogy érdeklődésének homlokterében kezdetben elsősorban a természeti földrajz állt, majd egyre bővülő szempontrendszer mentén, a természeti táj és az ember termelő tevékenységének, kölcsönhatásának vizsgálatára tevődött kutatásainak súlypontja – a Frisnyák Sándor-féle történeti földrajzi iskola irányultságához is igazodva. Hangsúlyos részt foglalt el mindkettőben Tokaj-Hegyalja, illetve a Kárpát-medence szőlőtermő vidékeinek természeti- és gazdaságföldrajza, illetve társadalomföldrajza. 1978-ban Debrecenben *summa cum laude* minősítéssel védte meg *A Tokaji-Nagyhegy lösztakarójának pusztulása* című doktori disszertációját, majd 1995-ben kandidátusi fokozatot szerzett *Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői* című értekezésével. (Nyomtatásban megjelent az *Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 3. köteteként, Miskolc – Nyíregyháza, 1996.*) 1999-ben *A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza* című könyvében foglalta össze a gazdaság, a társadalom és a műveltség szempontjából is meghatározó jelentőségű kultúrnövénnyel kapcsolatos tudását (*Nyíregyháza, 1999*). Önálló könyvek, tankönyvek, lokális, regionális és tematikus monográfiák, mintegy másfélszáz tudományos dolgozat szerzője, ismeretterjesztő és oktatás-módszertani írásai mellett. (1964-2006 között megje-

lent publikációinak bibliográfiáját a most bemutatásra kerülő kötet tartalmazza.)

A jelen kötetben szereplő 12 tanulmány 1994-2005 között készült, tematikailag egyaránt lefedi a természeti geográfia és a társadalomföldrajz területét. A könyv első két tanulmánya az erózió, a lejtős térszínek talajpusztulásának okaival foglalkozik, nagy figyelmet szentelve abban az antropogén tényezőknek, az emberi tevékenység hatásainak. A további írások jobbra a szőlő termesztésének kérdésköréhez kapcsolódnak. Tokaj-Hegyalja példáján mutatja be egy tanulmány, hogy a természetföldrajzi tényezők milyen szerepet játszanak a szőlő cukorfokának alakulásában. Rámutat a szerző, hogy az égtáji kitettség a döntő tényező, ami mellett azonban a lejtő meredeksége, a tengerszint feletti magasság (250-260 méterig), valamint a művelési mód (a karós művelés általában jobb minőséget ad, mint a nagy fürtszámú huzalos szőlő) az a hatás, ami a szőlő minőségét meghatározza, s ami ilyen módon Tokaj-Hegyalja szőlőjének kiemelkedő gazdasági hasznot biztosított. Rövidebb fejezetben foglalkozik a szerző a szőlő eredetével és a kultúrnövény fejlődésével, majd terjedelmesebb írásban taglalja a Kárpát-medence leghíresebb borvidéke, Tokaj-Hegyalja szőlőtermesztésének természetföldrajzi feltételeit, adja a borászkodás társadalomföldrajzi és történeti vázlatát. Önálló fejezetet kap Tokaj-Hegyalja 18-20. századi népességföldrajza, a demográfiai változások néhány jellemzője, azt követően a Kárpát-medence északkeleti része borkultúrájának 1772-1965 közötti jellemzőinek áttekintése, majd Tarcsl természeti potenciáljának ismertetése a szőlőtermesztés szempontjából. Kiemelem a tanulmányok közül a Felső-Zemplén szőlő- és borgazdaságával foglalkozó írást, különösen a Felső-Bodrogköz szőlő- és borkultúrájának his-

tóriájához köztényei miatt. A Bodrogköz északi, 1920-tól (Cseh)Szlovákiához tartozó falvait a – magyarországi és a szlovákiai – kutatás meglehetősen mostohán kezelte, nem csoda, ha a történeti táj arculatát legtöbbször az egykori Hosszúrét táji adottságaival azonosítják. Talán az sem közismert, hogy Királyhelmece, Kisgéres, Bodrogszentes határában, valamint a Bodrog jobb partjának településeinek középkori eredetű szőlőkultúra emlékei érhetők tetten. Boros László ehhez a problémakörhöz közöl fontos adatokat, megfigyeléseket. De hasonlóan tanulságosak a könyv ugyancsak a szőlővel és borral foglalkozó záró tanulmányai: a Bükkalja (benne hangsúlyosan Miskolc), a Kárpátalja, végül Erdély borászatának rövid összefoglalása. A vázlatosan felsorolt fejezeteket, önálló tanulmányokat nem csupán témájuk kapcsolja szervesen füzérbe, de összeköti

azokat Boros László szemlélete és munkamódszere is. Vizsgálatainak alapját a táji adottságok, az egyes tájak természeti földrajzi kereteinek felvázolása jelenti, s arra épülnek rá – mintegy a tájhasználat formáiként – a jellegadó kultúrnövény termesztésének gazdasági, társadalmi körkerei. A különböző helyeken publikált tanulmányok jelenlegi csokra nem csupán a szerző életfordulójának megünneplése okán érdekes és hasznos, de fontos a téma iránt érdeklődő kutatók számára is. Ezen a helyen csak csatlakozhatunk a kötet kiadójához, az egykori munkatársakhoz, barátokhoz és tanítványokhoz, hogy a 70 esztendő földrajztudósának, Boros Lászlónak jó egészséget, töretlen munkakedvet, az eddig elvégzett és ezután következő munka örömét kívánjuk. Isten tartsa meg sokáig, valamennyiünk épülésére!

(Boros László: *Az arany színű szőlővesszők és borok földjén. Földrajzi tanulmányok, Nyíregyháza – Tokaj, 2007.*)

Hadifoglyok

Takács Béla

Képes Bibliák

A magyar protestáns, illetve a református bibliakiadások hosszú sorában az első, képekkel illusztrált Szentírás 1541-ben jelent meg. Ez a Sylvester János Új Testamentuma, amelyhez valószínűleg Johannes Strutius bécsi művész készített fametszeteket. Közel négyszáz esztendő telt el, amíg Tóthfalusi József marosvásárhelyi református lelkész vette azt a bátorságot, hogy 1908-ban „Képes Szent Biblia” címmel, 1727 oldal terjedelemben kinyomassa az első teljes Károli-féle Szentírást több száz képpel és magyarázó rajzzal. Az illusztrációk között a leghíresebb festők alkotásai mellett gyengén sikerült, egy-egy bibliai igére vagy történetre utaló képecskét látunk. Ettől függetlenül református népünk örömmel fogadta ezt az újdonságot, és a középosztály, a jómódú parasztság szinte kötelességének érezte, hogy megvegye a vaskos, szecessziós díszkötésű Bibliát, amely a képei révén kétségtelenül hozzájárult a Szentírás megismeréséhez, olvasásához. Annál is inkább, mert a bevezetőben a kiadó röviden leírja a Biblia keletkezésének történetét, sőt szó- és tárgymutatót, időrendi táblázatot csatol a bevezetéshez.

1921-ben a Brit és Külföldi Bibliatársulat ún. „Rembrandt Bibliá”-t adott ki magyar nyelven, a művész negyvenkét festményének rossz másolatával. Az egyszínű és elmosódott képek csak sejtetik azt a fényes árnyjátékot, amelynek Rembrandt oly nagy mestere volt.

Szintén terjedelmes, de képanyagában sokkal alacsonyabb szintű a múlt század végén, majd az 1930-as években jelent ún. „Arany Biblia”, amelyet egyetlen művész, a francia Gustav Doré illusztrált 1864-ben a maga – számunkra nehezen elfogadható – romantikus stílusában. Ez a reprezentatív, de inkább csicsás Biblia szinte csak arra volt jó, hogy az úrasztalára tegyék becsukva, mert a kötés dús aranyozása így érvényesülhetett.

A két kiadás a teljes Szentírást, benne az apokrifus könyveket is tartalmazza, viszont a Beliczay Angéla által összeállított „Öröklétnek beszéde” című, 1972-ben 106 képpel megjelent kiadvány csak szemelvényeket közöl a Bibliából, népszerűsítő formában. A történeteket a szerző úgy sorolja fel vagy írja át a gyermekek számára, hogy a bibliai igehelyekre csak a tartalomjegyzékben van utalás, s a képek alatt olvashatjuk, hogy a történetet illusztráló fa- vagy rézmetszetet mely művész készítette.

A gyermek-istentiszteletek, a konfirmációs előkészítés, de a hívő keresztény szülők is egyre jobban igényelték az 1960-as években a képes Bibliát, de ez hiánycikknek számított református egyházunkban. Némi pótolták ezt a G. Ingwersen-féle, Hollandiából ajándékba küldött szemelvényes magyar nyelvű Bibliák, amelyekben illusztrációk vannak, és ilyen céllal jelent meg Beliczay Angéla képeskönyve is. Aki azonban tehette, a Jugoszláviában megjelent, szintén magyar nyelvű és szemelvényes,

római katolikus kiadású Képes Bibliát vette meg drága pénzen, mert ezt a gyermekek értelmi színvonalának megfelelő, izlées és főleg sok színes kép díszíti.

A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya – köszönet érte – felismerte a képes Biblia iránti igényt, és lépéseket tett ennek kielégítésére. Így jelent meg 1983-ban a képes Újszövetség, majd 1984-ben a „Bibliai lexikon gyermekeknek” c. kiadvány, ugyancsak képekkel illusztrálva. A teljes Szentírás képes kiadásának előmunkálatai folynak, ami azt bizonyítja, hogy református népünk és egyházunk túllépett a „nyakas kálvinista” képeket nem tűrő alapállásán, és belátta, hogy a „kicsinyek”, a hitben növekedésre és tanításra váró gyermekek számára igenis kell a szó mellett a szemléltetés, kell a képes Biblia. A benne lévő képek nem fenyegetnek azzal a veszéllyel, hogy a gyermekek netán „képimádókká” válnak, mert a betű és a kép egyaránt a Szentírás, a benne foglaltatott örömmel teljes és helyes megértését, elfogadását szolgálja. Ami a könyvünk műfaját illeti, ez mintegy kiegészítés a szemelvényes Bibliák sorában, azzal a különbséggel, hogy nem kivonatolt Szentírás, hanem népszerű – legálábbis reméljük, hogy az lesz – írásmagyarázat, olyan prédikációk gyűjteménye, amelyet fiatal és idősebb – hisszük – haszonnal olvashat. A hangsúly az „íráson” van, a „kép” csak aláfesti a mondandó fontosságát. A szövegben minden utalás a Bibliára történik, ezért használati utasításként azt adhatjuk, hogy előbb el kell olvasni a bibliai szakaszt vagy eseményt,

hogy ennek tartalmát a magyarázat révén jobban megértsük, a Biblia világában jobban tájékozódjunk.

A képek vonatkozásában óriási a választék. Kezdhetnénk az őskeresztény művészet alkotásaival és folytathatnánk a különböző stílusirányzatok remekeivel, használhattuk volna csak egy művész, Rembrandt bibliai tárgyú festményeit, tollrajzait, metszeteit, de ezt már előttünk megtették 1921-ben. Isten vezetését látjuk abban, hogy amikor az „írás-hoz képeket” kerestünk, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának gazdag bibliagyűjteményében kezünkbe akadt egy díszkötéses, 1733-ban Velencében kiadott örmény nyelvű Szentírás, és ebben találtuk meg a szerény bibliamagyarázatunkhoz illő, naivan bájos képeket. Választásunk azért is esett erre a Bibliára, mert a benne lévő, ismeretlen művésztől származó rézmetszeteket a szakirodalom nem említi.

Könyvünkben hetven bibliai eseményről, személyről írunk, hetven képet mutatunk be. Ebből negyvenöt az Ószövetségből, huszonöt az Újszövetségből való. Miért éppen hetvenről? Mondhatnánk azt, hogy a hetven a „szent” hetes szám tízszere, de inkább arra gondoltunk, hogy Jézus hetven tanítványt – az új fordítású Biblia szerint hetvenkettőt – küldött ki „próbaútra”, hogy hirdessék Isten országának közeli eljövételét (Lk.10,1).

Legyen ez a hetven „írás” bizonyágtétel arról az Úrról, akinek a Krisztusban hozánk aláhajló kegyelmét és szeretetét sokszor nem vagyunk „képesek” felfogni, nem tudjuk méltóképpen megköszönni.

(Tíz éve, 1997. december 15-én hunyt el Takács Béla (1930-1997) református lelkész, néprajzkutató, művészettörténész, a sárospataki, majd a debreceni református kollégiumi múzeum igazgatója. A Biblia világa írásban és képben című, 300 gépelt oldal terjedelmű kéziratát Debrecenben, 1986. november 29-én fejezte be. A hetven, 3-6 oldalas bibliai történetet és ugyanennyi illusztrációt tartalmazó mű sajtó alá rendezésére annak idején kultúrpolitikai okokból nem kerülhetett sor, később a szerző betegsége akadályozta a megjelentetést. Takács Béla halálának 10. évfordulójára a kiadatlan mű szerzői előszavának közlésével emlékezünk.)